

UTREDNING AV JORDBRUKSMARK, KUNGÄLVS KOMMUN 2020

2020-12-20

Naturcentrum rapport – projekt nr 2347

Uppdragstagare

Naturcentrum AB
Strandtorget 3
444 30 Stenungsund
Tel. 010-220 12 00

Projektledare: Johan Ahlén

Analys, fältarbete och rapport: Johan Ahlén och Carina Lindqvist

Uppdragsgivare

Kungälv kommun

Kartmaterial

Erhållet från uppdragsgivaren

Framsidesfoto

Betesmark vid Skäggstorp strax norr om Kode

Innehåll

SAMMANFATTNING	4
SYFTE OCH BAKGRUND	5
DEFINITION AV JORDBRUKSMARK.....	6
JORDBRUKSMARKENS BETYDELSE OCH VÄRDEN	7
MÅL FÖR JORDBRUKSMARK	8
LAGAR OCH DOMAR	10
MB 3 KAP 4 §.....	10
JORDBRUKSMARKEN HISTORISKT	15
ÖVERSIKT 1890-TAL – METOD	15
SKIKT FRÅN 1960 – METOD.....	15
JORDBRUKSMARK 2020	16
AREALER I SKIKTET FRÅN 2020	20
STORLEKSKLASSNING	22
HISTORISK JÄMFÖRELSE	23
HANTERING AV JORDBRUKSMARK I PLAN-ÄRENDEN MM.....	26
ÄR OMRÅDET JORDBRUKSMARK?	26
ÄR JORDBRUKSMARKEN BRUKNINGSVÄRD?	28
ÄR EXPLOATERINGEN ETT VÄSENTLIGT SAMHÄLLSINTRESSE?	29
FINNS ALTERNATIVA LOKALISERINGAR?	30
MÖJLIGHETER TILL UTVECKLINGSARBETE.....	30
MÖJLIGT ÅTERSKAPANDE AV JORDBRUKSMARK	30
NATURVÅRD OCH KULTURMILJÖVÅRD I ODLINGSLANDSKAPET	31
FÖRSLAG TILL INDELNING AV KOMMUNEN MED AVSEENDE PÅ JORDBRUKSMARK	32
KUST OCH ÖAR.....	32
KUSTSLÄTTER.....	33
INLAND	33
KUNGÄLV	33
GÖTA ÄLV.....	34
SVARTEDALEN.....	34
REFERENSER	38
ANVÄND, MEN EJ CITERAD LITTERATUR	39
KARTOR – JORDBRUKSMARK 2020.....	40

Sammanfattning

Denna rapport är ett underlag för Kungälv kommunens arbete med jordbruksmark i planeringen. Den utgår från 3 kapitlet 4 § i miljöbalken, som säger att brukningsvärd jordbruksmark bara får exploateras om det väsentliga samhällsintressen tillgodoses i och med exploateringen. För att göra detta diskuteras begreppen jordbruksmark, brukningsvärd och väsentligt samhällsintresse och rekommendationer från Jordbruksverket och vissa Länsstyrelser återges, tillsammans med rättsfall främst från Mark- och miljööverdomstolen som kan visa på hur rättsläget ser ut.

Rapporten innehåller också beskrivning av metoder och resultat av arbetet med att ta fram ett GIS-material som ska kunna användas vid planering. GIS-materialet innehåller skikt som visar var i kommunen jordbruksmark finns och var det har funnits jordbruksmark som tagits i anspråk för exploatering, fått växa igen eller på annat sätt försvunnit sedan tidigt 1960-tal. GIS-materialet har också använts till att analysera och visa var i kommunen det finns jordbruksmark, hur storleksfördelningen ser ut, och var minskningen av arealen har skett.

Därefter diskuteras möjlig utveckling av jordbruksmarken och dess värden i kommunen samt förslag till arbetsgång vid hantering av planeringsfrågor kring jordbruksmark.

26,2 % av Kungälv kommunens yta består av jordbruksmark. Närmare hälften av arealen ingår i skiften med en storlek på mellan 1 och 5 hektar. Jordbruksmarken har minskat med ungefär 20 % sedan 1960. Huvudsakliga skäl för minskning är tätorternas expansion och i viss mån även etablering av golfbanor. Tittar man längre tillbaka är förändringen mer radikal, eftersom det för hundra eller hundrafemtio år sedan knappt fanns någon del av landskapet i jordbruksbygderna som inte var brukad. Framför allt har mängden ängs- och betesmark minskat oerhört mycket under 1900-talet.

Hur jordbruksmarkens värden beskrivs i översiktsplanen och hur högt kommunen prioriterar dessa värden kan vara viktigt för vad som anses vara brukningsvärd jordbruksmark och vad som inte är det, vilket i sin tur kan göra exploatering möjlig eller skydda ett område från exploatering. För att kunna få rättvisa beskrivningar i kommande översiktsplaner rekommenderas därför att jordbruksmarken hanteras differentierat, med olika värderingar i olika delar av kommunen. Ett förslag till indelning lämnas här i rapporten.

Sist i rapporten ligger en serie kartor över Kungälv kommunens tätorter med omgivning, där de ytor som klassats som jordbruksmark finns redovisade.

Syfte och bakgrund

Naturcentrum AB har på uppdrag av Kungälv kommun utrett utbredning, nu-tida och i viss mån historisk, av jordbruksmark i kommunen. Rapporten är skriven av Johan Ahlén, biolog och Carina Lindqvist, landskapsarkitekt, båda med god vana vid flygbildstolkning och fältinventering samt med goda kunskaper om odlingslandskapets natur- och kulturmiljövärden, till exempel om hur markanvändningshistorien påverkar hur landskapet ser ut och vilka värden som förekommer.

Jordbruksmark har många värden för bland annat livsmedelsförsörjning, naturvård, landskapsbild, grön infrastruktur och kulturhistoria. Ändå minskar arealen i nästan hela landet sedan ett antal decennier tillbaka. Mellan 1951 och 2015 minskade arealen åkermark med nästan 30 % i landet och med 22 % i Västra Götalands län (SCB 2019). Även på senare år har minskningen fortsatt, till följd av nedläggning av jordbruksföretag och av exploatering av jordbruksmark. Särskilt små jordbruk i skogsbygd har minskat i sammanlagd areal och exploateringsstrycket är stort, extra stort i närheten av storstäderna, där jordbruksmarken ofta utgör attraktiva, plana och lättbebyggda ytor.

Samtidigt som minskningen pågår betonas vikten av att för framtiden bevara jordbruksmarken. Detta kommer till uttryck i allt från internationella samarbeten, via nationellt miljömålsarbete till kommunernas planering. Kanske tydligast kommer prioriteringen av jordbruksmarken till uttryck i miljöbalken 3 kap. 4 §:

*4 §. Jord- och skogsbruk är av nationell betydelse.
Brukingsvärd jordbruksmark får tas i anspråk för bebyggelse eller anläggningar endast om det behövs för att tillgodose väsentliga samhällsintressen och detta behov inte kan tillgodoses på ett från allmän synpunkt tillfredsställande sätt genom att annan mark tas i anspråk. [...]*

Två rapporter från Jordbruksverket, Kommunens arbete med jordbruksmarkens värden – ett stödverktyg (2015 a) och Kommunens möjligheter att bevara och utveckla jordbruksmarkens värden (2015 b) har utgjort mycket av utgångspunkterna för denna rapport. I den senare beskrivs den juridiska förankringen till kommunens ansvar att arbeta med jordbruksmarken i sin planering:

Det är Plan- och bygglagens 2 kapitel 2 § som reglerar att kommunerna ska använda Miljöbalkens 3 kapitel 4 § när de planlägger och beslutar om markanvändning. Jordbruksmarken har inte getts status som riksintresse eftersom detta ansågs kunna inskränka det kommunala självbestämmandet. När lagen om jordbruksmark infördes, förutsatte regeringen att kommunerna skulle värdera jordbruksmarken högt och kunna fatta väl avvägda beslut utifrån lagtextens formulering.

Definition av jordbruksmark

Statistiska Centralbyrån, SCB, definierar jordbruksmark, åker, betesmark och slätteräng enligt följande (SCB 2019):

Jordbruksmark är ett övergripande begrepp för åkermark samt betesmark och slätteräng.

Åkermark definieras som mark som är lämplig att plöja eller som används till fruktodling eller som plantskola samt mark där det sker odling av energiskog.

Betesmark är jordbruksmark som inte lämplig att plöja och används till bete, samt är bevuxen med gräs, örter eller ris som är dugligt som foder. [...] Skogsmark räknas inte som betesmark.

Slätteräng är jordbruksmark som inte är åkermark och som används på eftersommaren till slätter eller för slätter kompletterat med efterbete eller lövtäkt. Slätterängen ska vara bevuxen med gräs, örter eller hävdad ljung som är dugligt som foder.

Jordbruksverkets definitioner i instruktionerna för ansökan om gårdsstöd (internetsida, SJV 2020, länk i referenslistan) är mer inriktade på nuvarande skötsel. Åkermark definieras som ”jordbruksmark som används för växtodling eller som hålls i sådant skick att den kan användas för växtodling. Du ska kunna använda marken utan någon annan förberedelse än vanliga jordbruksmetoder och jordbruksmaskiner.” Detta leder till att tolkningen av vad som är betesmark blir vidare än om SCB:s definition ovan strikt följs. En hel del mark som för bara en handfull år sedan nyttjades som åker men som nu betas är också därmed införd som bete i gårdsstödet jordbruksblock. Ses marken ur ett ekologiskt eller kulturmiljögrundat perspektiv är dessa dock fortfarande att betrakta som åker, både vad gäller artsammansättning och kulturhistorisk betydelse i landskapet. Eftersom en definition som grundar sig alltför mycket i vilken användning en yta har just det aktuella året leder till att vilka ytor som är vad kan variera väldigt mycket från år till år utgår denna rapport från SCB:s definitioner. Det innebär en lite striktare användning av ordet betesmark och att fler ytor räknas som åkermark än sådant som brukas just för stunden. Med i jordbruksmarken har till och med medräknats en del ytor som visar några få svaga tecken på igenväxning, till exempel viss tuvbildning eller små mängder sly, där bedömningen varit att man kan göra sig av med den med en mycket kort och lätt insats och att igenväxningsvegetationen inte täcker mer än en mycket liten del av den aktuella ytan.

Jordbruksmarkens betydelse och värden

Jordbruksmarkens kanske primära värde är det **produktionsvärde** den har. Jordbruksmarken är de ytor man kan producera livsmedel på genom till exempel spannmålsodling eller djurhållning. Till detta kommer odling av bioråvaror, som fibrer (lin, hampa etc) eller biodrivmedel. Produktionen genererar eller bidrar i sin tur till ekonomiska värden, såsom arbetstillfällen och andra samhällsliga värden som kan skapa möjlighet till självförsörjning lokalt, regionalt eller nationellt.

Jordbruksmarken som resurs för produktion är rent ekonomiskt bevarandevärd både direkt för det värde produktionen kan ge upphov till, men också för att den i sig är en investering. Att gå från skogsmark till produktiv odlingsmark tar ofta lång tid och är kostsamt. Länsstyrelsen i Norrbottens län (2019) återger en siffra från Jordbruksverket på minst 100 000 kr per hektar i kostnad. Sett till jordartssammansättningen i Kungälv kommun är sannolikt möjligheten till nyodling av skogsmark mycket begränsad.

Förutom produktionsvärden anges i Jordbruksverkets handledning (2015a) även naturvärden, sociala värden, kretsloppsvärden och landskapskaraktär/-bild som värdeaspekter.

Jordbrukslandskapets **naturvärden** är mycket viktiga. I viss mån åkerbruk, men framför allt bete och slåtter är förutsättningar för en stor artmångfald. Den landskapskaraktär som jordbruket skapar, med växlingar mellan öppen och halvöppen jordbruksmark respektive skog ger också upphov till värdefulla strukturer i de kringliggande markerna, till exempel i form av bryn och ett i allmänhet växlingsrikt landskap. De många småbiotoperna som ingår i ett måttligt rationellt drivet odlingslandskap är också av stort värde för växter, djur och svampar, som skydd, växtplats (ofta med många solljusa delmiljöer) eller som spridningskorridorer. Igenväxning och exploatering av jordbrukslandskapet anges av ArtData-banken (2010) som det ena av de två absolut största skälen till att arter rödlistas, det vill säga hotas av utdöende i Sverige.

Till kategorin **sociala värden** för Jordbruksverket värden som rekreation, upplevelse och landskap. Upplevelsen och värdet av ”öppna landskap” är central för många i till exempel friluftslivssammanhang.

Med kretsloppsvärden avses sannolikt vad som kanske oftare på senare tid beskrivits som **övriga ekosystemtjänster**. Här ingår återföring av näringsämnen, rening av vatten, tillhandahållande av pollinerare, utjämning av vattenflöden, med mera.

Värdekategorin landskapskaraktär/-bild inbegriper enligt Jordbruksverket kulturhistoria, miljövärden, naturvärden och sociala värden, vilket känns något förvirrande eftersom flera av dessa är egna kategorier ovan eller ingår i dem. Därför utgår denna rapport från att man i stället bryter ut och fokuserar på **kulturhistoriska värden**. Dessa inbegriper bland annat läsbarhet, möjligheten att ur spår i landskapet förstå hur den mycket lokala historien sett ut och något om hur de

som bebott och brukat den har haft det. De kulturhistoriska värdena kan ha en mycket stor roll i människors identitet och anknytning till sitt och landskapets förflutna.

När jordbruksmark försvinner minskar i regel de ovan beskrivna värdena. Igenväxning av en artrik äng minskar förutsättningarna för ovanliga växt- och djurarter och bebyggelse på en bördig åker minskar möjligheterna till produktion av till exempel spannmål i kommunen.

Mål för jordbruksmark

Arbetet med jordbruksmarkens värden utgår, förutom från lagar, från en rad mål på olika nivåer. **Internationellt** har Sverige förbundit sig att arbeta för att FN:s 17 globala hållbarhetsmål ska uppnås. Hela processen kallas Agenda 2030. Bland målen finns några som berör användningen av jordbruksmark, kanske främst mål 2, *Ingen hunger* där livsmedelsproduktion i Sverige rimligen kan bidra till att resurser inte tas från områden som kan behöva dem bättre för att föda Sveriges befolkning. Även mål 12, *Hållbar konsumtion* och produktion har också uppenbara kopplingar till svensk jordbruksproduktion, liksom mål 15, *Ekosystem och biologisk mångfald*.

På **EU-nivå** finns målsättningar och ett gemensamt arbete inom bland annat CAP (Common Agricultural Policy). Målen för detta formuleras såhär:

Målen med den gemensamma jordbruks- och landsbygdpolitiken är att

- *det ska finnas säkra livsmedel av hög kvalitet till rimliga priser*
- *jordbrukarna ska ha en skälig levnadsstandard*
- *naturresurserna och miljön ska bevaras och skyddas*
- *främja sysselsättning, tillväxt och lokal utveckling på landsbygden.*

Samtliga av dessa kräver att kommuner hanterar sin jordbruksmark på ett bra sätt och gör avvägningar i sin planering som möjliggör måluppfyllelse.

På **nationell** nivå finns Sveriges miljömål, där framför allt *Ett rikt odlingslandskap* definieras som att produktionsvärdena ska skyddas samtidigt som den biologiska mångfalden och kulturmiljövärdena bevaras och stärks. Även målet *Ett rikt växt- och djurliv* kräver en genomtänkt hantering av jordbruksmark i kommunerna, där man aktivt vårdar och utvecklar värdena eftersom jordbruksmarken, särskilt ängs- och betesmarker, är viktiga livsmiljöer för många arter. Det finns också en *nationell livsmedelsstrategi*, som har som övergripande mål att landet

”skall ha en konkurrenskraftig livsmedelskedja där den totala livsmedelsproduktionen ökar, samtidigt som relevanta miljömål nås i syfte att skapa tillväxt och sysselsättning och bidra till hållbar utveckling i hela landet”.

Både miljömål och livsmedelsstrategi finns nedbrutna till regional nivå, där de kanske allra mest konkreta formuleringarna som har bäring på Kungälv kommunens arbete med jordbruksmarken finns i Västra Götalands läns regionala tilläggs mål till *Ett rikt odlingslandskap* (Länsstyrelsen i Västra Götalands län 2015):

1. Bevarande och skötsel av ängs- och betesmarker

År 2020 ska minst 70 000 hektar ängs- och betesmarker bevaras och skötas på ett sätt som bevarar deras värden, varav hävdad ängsmark ska utgöra minst 1500 hektar.

2. Bevarande och skötsel av särskilt skyddsvärda naturtyper

År 2020 ska minst 4 000 hektar mosaikbetesmark hävdas, arealen av öppna kalkrika hållmarker i Dalsland med gynnsam bevarandestatus ska utgöra minst 75 hektar och minst 110 hektar stäppartad torräng ska hävdas.

3. Bevarande av åkermark

År 2020 ska den totala arealen åkermark i regionen inte ha minskat med mer än 200 ha jämfört med 2015, för att så långt det är möjligt kunna användas i produktion.

4. Ökad andel ekologisk produktion

År 2020 har andelen ekologisk produktion ökat till 30 procent certifierad areal av länets åkermark.

5. Kunskap om värdefulla kulturmiljöer på landsbygden

År 2020 ska 30 procent av länets kommuner ha aktuella (inte äldre än 10 år) kunskapsunderlag gällande bebyggelsen på landsbygden som är värdefull ur kulturmiljösynpunkt.

Dessa mål, eller kanske snarare de som rimligen någon gång under 2020 kommer att ersätta dem, med sikte på 2025 är sannolikt de som bäst kan ligga till grund för Kungälv kommunens arbete. De är de mest konkreta av målen, de är anpassade för Västra Götalands län och är lätta att översätta eller skala ner till kommun-nivå. Samtidigt är de sprungna ur målen högre upp i hierarkin, på de nationella och internationella nivåerna. Kan en kommun uppnå "sin del" har man således också bidragit med en pusselbit i ett mycket större sammanhang.

Det kan noteras att de regionala målen, översatta till Kungälv kommun innefattar en gräns på maximalt 3,0 ha i minskad åkerareal mellan åren 2015 och 2020, räknat på kommunens andel av länets landareal (ca 1,5 %) eller 5,4 ha omräknat på befolkningen (ca 2,7 %). Detta inbegriper både igenväxning och exploatering, vilket visar att utrymmet för exploatering av åkermark sannolikt är ytterst litet om kommunen vill bidra proportionerligt till det regionala tilläggs-målet.

Lagar och domar

MB 3 kap 4 §

Den centrala paragrafen för kommunens hantering av jordbruksmark är miljöbalken 3 kapitlet 4 §:

*4 §. Jord- och skogsbruk är av nationell betydelse.
Brukningsvärd jordbruksmark får tas i anspråk för bebyggelse eller anläggningar endast om det behövs för att tillgodose väsentliga samhällsintressen och detta behov inte kan tillgodoses på ett från allmän synpunkt tillfredsställande sätt genom att annan mark tas i anspråk. [...]*

Hur de två begreppen *brukningsvärd jordbruksmark* och *väsentligt samhällsintresse* tolkas är naturligtvis centralt för hur kommunens planering ska bedrivas för att denna paragraf ska kunna efterföljas. I sitt vägledande dokument till kommunernas arbete med jordbruksmark skriver Jordbruksverket (2015 a) att varje kommun ska definiera dessa två begrepp. Detta framstår, enligt Naturcentrums bedömning, som lite riskabelt – man kan hamna i en situation där olika kommuner har olika definitioner och därmed tillämpar lagen helt olika. Ett mera rättssäkert alternativ är att alla kommuner håller sig till den praxis som etableras genom domar i Mark- och miljööverdomstolen (MÖD). Sedan vägledningsdokumentet skrevs har ett antal sådana tillkommit, och det är kanske lättare att försöka hålla sig till en praxis nu, 2020, än vad det var 2015.

Brukningsvärd jordbruksmark och brukningsbar

I rapporten *Planeringsunderlag för brukningsvärd jordbruksmark i Norrbotten* (Länsstyrelsen i Norrbotten 2019) förklaras begreppet på ett utmärkt sätt:

I proposition 1985/85:3 som är ett förarbete till naturresurslagen, numer ersatt av Miljöbalken, står "med brukningsvärd jordbruksmark avses mark som med hänsyn till läge, beskaffenhet och övriga förutsättningar är lämpad för jordbruksproduktion."

För att jordbruksmark ska klassas som brukningsvärd krävs att marken brukats. Miljööverdomstolen (MÖD) har ställt fast att mark som inte brukas idag på grund av exempelvis olönsamma förhållanden ändå kan vara brukningsvärd. Det finns flera olika värden som kan specificeras och relateras till brukningsvärde. Olika områden av jordbruksmark i landskapet kan anses brukningsvärd utifrån olika värden, även om det i prop. 1985/86:3 enbart är produktionsvärdet som står i fokus.

Därefter återges den lista över jordbruksmarkens värden som beskrivs och diskuteras under rubriken *Jordbruksmarkens betydelse och värden* tidigare här i rapporten. Länsstyrelsen i Norrbotten konstaterar vidare att den klassning av åkermark baserat på skördestatistik som finns är extremt grov och att bara två klasser finns i länet (tio grader finns för hela landet). Klassningen är gjord 1971 och förutsättningarna för livsmedelsproduktion har ändrats sedan dess. Detsamma gäller för Kungälv kommun. Såvitt kunnat avgöras från kartor finns endast klasserna 3

och 4 i kommunen. Dessa är de vanligaste i landet sett till areal. Klassningen kan alltså inte användas för att avgöra produktionsvärdet eller om marken är brukningsvärd eller inte, därtill finns alltför många andra faktorer som bör spela in. Sannolikt motsvarar områdena med klass 3 och 4 de ytor som kategoriserats som värdefull respektive särskilt värdefull åkermark vid kommunens bedömningar, tidigare.

Länsstyrelsen i Norrbotten fortsätter:

Domar från miljööverdomstolen (MÖD) förtydligar praxis kring begreppet brukningsvärd jordbruksmark och väsentligt samhällsintresse, exempelvis P 4087–15, P 4848-16 och P 2432-17. En förutsättning för att jordbruksmark skall klassas som brukningsvärd är att marken brukats. Majoriteten av den brukade jordbruksmarken söks det jordbruksstöd för och i samtliga arealbundna stöd finns krav om att jordbruksaktivitet ska utföras. Detta innebär att all mark som det söks stöd för brukas och den därmed även är klassad som brukningsvärd. Genom jordbruksverkets stödsystem och blockdatabas kan man få vetskap om jordbruksstöd är sökt för den specifika marken. Om marken inte är med i stödsystemet behöver en undersökning om brukandet göras.

Även mark som markägaren inte längre vill bruka kan klassas som brukningsvärd. Ett exempel på detta är mål P 4848–16 i MÖD. Det faktum att brukaren hade gjort en anmälan om att ta marken ur jordbruksproduktion, som beviljats av länsstyrelsen, gör inte att marken faller utanför begreppet brukningsvärd jordbruksmark. Domstolen hänvisar till att bestämmelsen i MB 3 kap. 4§ syftar till att säkerställa en långsiktig hushållning av brukningsvärd jordbruksmark. Även i P 2432–17 anser inte markägarna marken längre brukningsvärd, men domstolen fastställer ändå kommunens byggnadsnämnds beslut att inte bevilja förhandsbesked för byggande av två enfamiljsbostäder. Det är enligt MÖD inte markägaren som bestämmer om marken är brukningsvärd eller inte och att den kan vara brukningsvärd även om inte brukningsförhållandena anses lönsamma i dagsläget eller om marken av andra anledningar tas ur produktion. De tre nämnda domarna i MÖD fastslår att uppförande av enbostadshus inte utgör ett sådant väsentligt samhällsintresse som avses i MB 3:4.

Utifrån dessa domar borde det vara svårt att uppföra enstaka villor på [brukningsvärd] jordbruksmark i framtiden, men i vissa undantagsfall är det möjligt. Ett exempel på detta är MÖD P 6358–16. Jordbruksmark som inte använts under lång tid och växer igen kan bedömas som icke brukningsvärd jordbruksmark. I detta rättsfall rörde det sig om en mindre areal, insprängd i bebyggelse som varken brukats som betesmark eller i produktiv odling under 20 års tid och som sannolikt håller på att växa igen.

Ett annat exempel är P 4520–17. I detta domslut står att när den ursprungliga bestämmelsen i den nu upphävda naturresurslagen (som efterträts av miljöbalken) infördes så ansågs det förenligt med bestämmelsen att använda jordbruksmark för koloniområden med odlingslotter och för komplettering av befintlig bebyggelse med ytterligare någon enstaka byggnad (prop. 1985/86:3 s. 158 f.). I domen (P4520-17) fastställdes Stadsbyggnadsnämndens i Landskrona kommun beslut att bevilja förhandsbesked för två stycken en och en

halvplans enbostadshus på en fastighet på ön Ven. Det står i domslutet: "Att uppföra två enbostadshus på brukningsvärd jordbruksmark får typiskt sett anses vara oförenligt med bestämmelsens syfte (se bl.a. Mark- och miljööverdomstolens dom den 1 april 2016 i mål nr P 4087-15). " MÖD ansåg att det i detta fall rörde sig om en begränsad komplettering av bebyggelsen och att jordbruksmarken endast i obetydlig mån skulle påverkas med denna placering av byggnaderna och valde att fastställa Stadsbyggnadsnämndens beslut.

Kommunerna har i sitt planeringsarbete en viktig möjlighet att värna om kommunens jordbruksmark. Kommunen får inom vida ramar avgöra hur bebyggelsemiljön ska utformas, se bl.a. rättsfallet MÖD 2012:40. Det är enligt 1 kap. 2 § plan- och bygglagen (2010:900) en kommunal angelägenhet att planlägga användningen av mark. I domarna P4520-17 och P 4848-16 har kommunens planering av marken påverkat domstolen åt två olika håll. I bedömningen för P 4848-16 blev beslutet att förhandsbesked för villor inte skulle medges. Här har MÖD vägt in att kommunen i sin översiktsplan framhåller värdet av att bevara jordbruksmark och det öppna odlingslandskapet även i centralortens närhet. I domen P4520-17 blev domslutet det motsatta. Här skulle de två villor som domen berör och som utgör en begränsad komplettering till befintlig bebyggelse byggas på en plats som kommunen tidigare pekat ut som lämplig för utbyggnad i området.

I domen MÖD P 1188-17, avseende en detaljplan i Svedala kommun, anser MÖD att kommunen måste visa att behovet av ny bebyggelse inte kan tillgodoses på annan mark. Så är även fallet i MÖD P 5481-17, avseende detaljplan i Timrå kommun.

Ur detta kan följande slutsatser dras angående vad som är brukningsvärd jordbruksmark:

- All mark som det utgått jordbruksstöd för är att betrakta som brukningsvärd.
- Annan mark kan vara brukningsvärd jordbruksmark, till exempel sådan som nyligen tagits ur stödet. Även mark som tagits ur stödet för längre tid sedan eller aldrig ingått i stödet kan vara brukningsvärd jordbruksmark. Detta måste dock utredas för de aktuella fallen. Som stöd för denna typ av avgörande bör de GIS-skikt som beskrivs längre fram i den här rapporten användas, framför allt skiktet *Jordbruksmark 2020*.
- Markägaren eller det rådande ekonomiska läget avgör inte om marken är brukningsvärd. Det ska ses i ett längre tidsperspektiv och med resurshushållningsperspektiv snarare än företagsekonomiska.
- Vilka prioriteringar som görs i kommunens översiktsplan (ÖP) är viktigt. Om jordbruksmark och bevarande av jordbruksmark anges som viktigt i ÖP generellt eller för vissa delar av kommunen kan det tjäna som ledning vid avgöranden i enskilda planärenden, förhandsbesked och bygglov. Omvänt kan en prioritering av bebyggelse inom en del av kommunen i ÖP vägas in som något som talar för att exploatering ska vara möjligt.

- Kommunen måste, vid planering på jordbruksmark precis som för strandskydd, kunna visa på att behovet av ny exploatering inte kan lösas på annan mark. En lokaliseringstudering ska göras, som ska ingå i dokumentationen för översiktsplaner, detaljplaner, bygglov och förhandsbesked.

Mycket av det som återgivits ovan, särskilt i Jordbruksverkets informationsmaterial (2015a), går således ut på att brukningsvärdet kan vara av många olika typer, inte bara produktionsvärden. Likadant poängteras att jordbruksmark utgörs av åker, betesmark och äng. Mot detta står dock en dom från 2019, MÖD P 7083-18. I denna slår MÖD fast att ett område där markägaren vill bygga och som tidigare betats inte är brukningsvärd jordbruksmark eftersom det är stenbundet och har inslag av berg i dagen samt att det ligger i utkanten av ett område med jordbruksmark, invid en ekonomibyggnad och på två sidor omges av skog.

Detta visar på att bedömningen av om en yta är brukningsvärd eller ej kan vara högst specifik för en viss plats. Det kan också anas att MÖD tillmäter produktionsvärdena en överordnad betydelse vid bedömningen av om ytan är brukningsvärd jämfört med de andra värdekategorierna som beskrivits ovan. Möjligen kan domen också tolkas som att betesmark, vid domstolens bedömningar, tillmätts ett lägre brukningsvärde än åkermark.

I tidigare domar (före juni 2020), till exempel MÖD P 7083-18 och P 4087-15 angavs att för att en fastighet skulle kunna anses vara jordbruksmark måste den vara taxerad som lantbruksenhet. I juni 2020 deklarerade dock MÖD i målen P 8347-19, P 10437-19 och P 7885-19 en ändring i praxis, där en yta kan bedömas vara jordbruksmark oavsett vilken fastighetstyp den ligger på (ur P10437-19):

I mål om förhandsbesked för nybyggnad har MÖD, med avvikelser från tidigare praxis, bedömt att fastighetstaxeringen inte är avgörande för om 3 kap. 4 § miljöbalken är tillämplig. Frågan vad som utgör brukningsvärd jordbruksmark i bestämmelsens mening ska bedömas med utgångspunkt i markens läge, dess beskaffenhet och övriga omständigheter, varav fastighetstaxeringen utgör en sådan omständighet.

Sist kan anmärkas att begreppet *brukningsbar* dyker upp ibland i diskussion kring jordbruksmark. Ordet brukningsbar dyker endast upp på en plats i MB, i 9 kap 6 h §. Denna säger: ”Vid prövning av en ansökan om tillstånd till täkt av matjord ska behovet av brukningsbar jordbruksmark beaktas”, vilket har ganska lite med bestämmelsen i 3 kap. 4 § att göra. Ordet brukningsbar dyker också upp i argumentationen i en del domar, till exempel MÖD P 4087-15, där exploitören menar att det bör finnas en skillnad mellan brukningsbar och brukningsvärd, där brukningsvärd bör innefatta att det ska vara lönsamt eller rationellt att bedriva jordbruk på marken i fråga. MÖD avvisar dock detta resonemang, som framgår ovan (t ex i dom P 4848-16). Begreppet brukningsbar är därmed egentligen inte centralt för den kommunala planeringen mer än i det fall man vill utöka den brukade arealen och då vill identifiera mark som i nuläget inte används för jordbruksproduktion men som skulle kunna brukas igen. Mer om detta kommer senare i denna rapport.

Väsentligt samhällsintresse

Exploatering av jordbruksmark får ske *endast om det behövs för att tillgodose väsentliga samhällsintressen*. I proposition 1985/86:3 (som är ett förarbete till naturresurslagen som ersatts av Miljöbalken) ges följande exempel på vad som är väsentliga samhällsintressen:

- Bostadsförsörjningsbehovet
- Lokalisering av bostäder och arbetsplatser nära varandra
- Att skapa väl fungerande och lämpliga tekniska försörjningssystem
- Säkerställa viktiga rekreationsintressen

Hur stora dessa behöver vara för att gälla som tillräckliga för undantag från MB 3 kap. 4 § är inte klart. MÖD har gjort tydligt att ett eller ett fåtal enbostadshus inte är tillräckligt (domarna P 4087-15, P 4848-16 och i viss mån P 4520-17). I Jordbruksverkets handledning föreslås att man ska beskriva den tänkta förändringen (exploateringen) med avseende på var den har betydelse geografiskt och/eller politiskt. Är nyttan endast lokal eller är den viktig regionalt eller rent av nationellt? Vilken nivå intresset ligger på får sedan sättas i relation till värdena hos den jordbruksmark som tas i anspråk.

I översiktsplanarbetet bör kommunen analysera varje område där jordbruksmark avses tas i anspråk enligt det ovan beskrivna. I skriften *Väsentligt samhällsintresse? Jordbruksmarken i kommunernas fysiska planering* (Jordbruksverket 2013) skriver författarna följande:

Hänsynen till MB 3:4 ska en kommun uppfylla genom att i sin översiktsplan formulera vad som är väsentliga samhällsintressen, väga dessa mot fortsatt jordbruksdrift och pröva alternativa lokaliseringar i område för område. Avvägningen ska baseras på en allmän princip om att hushålla med jordbruksmarken. Först när översiktsplanen sedan beskriver den konkreta markanvändningen för jordbruksmarken kan den bli vägledande för kommunens markanvändning i andra beslut och för jordbruksnäringen i kommunen.

Utreda alternativa lokaliseringar

MÖD har stoppat detaljplaner eftersom utredningarna som legat till grund för dem inte innehållit en lokaliseringsutredning – en analys av om behovet av exploateringarna kunnat tillgodoses på annan mark. Kommunen måste kunna visa på att alternativa platser utretts och varför de inte är möjliga att använda i stället för att jordbruksmarken tas i anspråk. Lämpligen görs detta områdesvis, i samband med att frågan om väsentligt samhällsintresse och eventuellt om marken är brukningsvärd jordbruksmark utreds.

Om endast alternativ som innebär exploatering av jordbruksmark finns bör en lösning som skadar värdena knutna till jordbruksmarken så lite som möjligt väljas. Hög produktionsförmåga eller höga kulturmiljö- eller naturvärden bör undantas och platser med lägre värden väljas för exploateringen. Detta har stöd i proposition 1985/86:3 (med förslag till lag om hushållning med naturresurser m.m.), bland annat på sidan 54.

Jordbruksmarken historiskt

Jordbruksmarkens utveckling under andra halvan av 1900-talet har inbegripit såväl igenväxning som exploatering. För att identifiera hur omfattande detta varit i Kungälv kommun konstruerades ett GIS-skikt med åkermark från tiden kring 1960. En mycket enkel genomgång av äldre kartmaterial har också gjorts.

Översikt 1700- och 1800-tal – metod

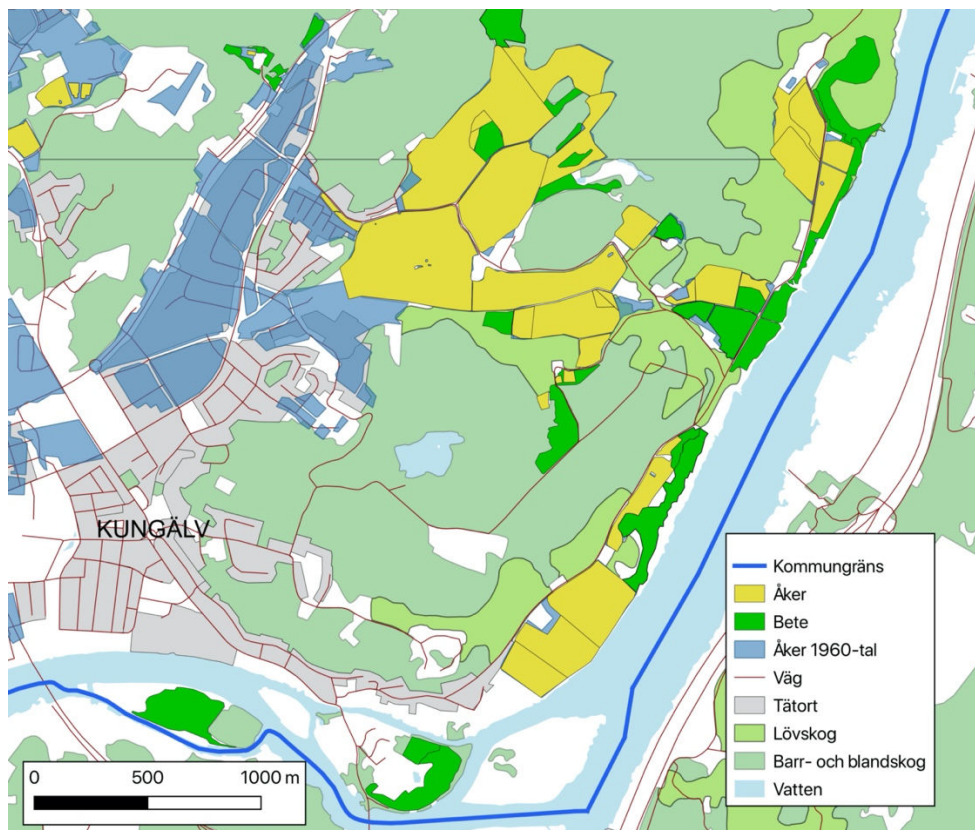
En mycket översiktlig genomgång av kartor från 1700- och 1800-talen och det tidiga 1900-talet har gjorts för att kunna jämföra dagens arealer i relation till det äldre jordbrukslandskapet. Att systematiskt jämföra hela kommunen, yta för yta skulle dock kräva en enorm arbetsinsats eftersom det tillgängliga kartmaterialet är som ett stort pussel med mycket små pusselbitar – en eller ett par gårdar eller en by per karta. Därför gjordes några stickprov med jämförelser av äldre kartmaterial med skikten från 1960 och 2020.

Mycket bra beskrivningar av det bohuslänska odlingslandskapets utveckling från förhistorisk tid till nutid finns i till exempel rapporten Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län (Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, 1995) och Agrarhistorisk landskapsanalys över f.d. Göteborgs och Bohus län (Franzén m fl, 2000).

Skikt från 1960 – metod

Eftersom mycket stora förändringar skedde under 1960-talet togs ett skikt som ungefärligt beskriver läget kring 1960 fram. Detta skikt framställdes genom digitalisering utifrån Lantmäteriets historiska ortofoto med referensår 1960. Ortofotoskiktet innehåller foton över hela landet tagna under perioden 1949 till 1970, men valda så att de ligger så nära år 1960 som möjligt. Utifrån vår kännedom om Kungälv kommunens historia bedömer vi att det bör handla om årtal ganska nära 1960, åtminstone inte särskilt sent på 1960-talet. Alla ytor som i flygbilden identifierades som åkermark digitaliserades.

I detta skikt tolkades endast tydliga åkerytor eftersom detta skulle givit upphov till alltför stora fel och omfattande gränsdragningsvårigheter. Ännu 1960 betades stora delar av alla berg och hållmarker samt andra typer av utmarker. Dock är det svårt att avgöra var betet fortfarande var igång och var markerna var under igenväxning.

Karta 1. Centrala Kungälv med bebyggelse och vägar från nutid och åker- och jordbruksmark från 1960-tal och nutid.

Jordbruksmark 2020

Jordbruksmark i kommunen 2020 karterades genom att tidigare uppgifter inhämtades och granskades i GIS-program med ortofoto som underlag. Följande uppgifter har använts:

1. Jordbruksblock för 2019 (Jordbruksverket).
2. Ängs- och betesmarksinventeringen 2019 (Jordbruksverket, databasen TUVÅ).
3. Ängs- och betesmarksinventeringen naturtyper 2019 (Jordbruksverket, databasen TUVÅ).
4. Lantmäteriets *Ortofoto 0,25* (siffran står för upplösningen, 0,25 m/pixel) från 2018.

Ett GIS-skikt upprättades, med dels ytorna från källorna (1–3, ovan), och dels med ytor som för hand har ritats ut vid tolkning av ortofotot (4, ovan).

Först granskades de olika områdena som finns med i ängs- och betesmarksinventeringen (2) och ängs- och betesmarksinventeringen naturtyper (3). Dessa överlappar varandra till nästan 100 % och informationen från ängs och betesmarksinventeringen (2) kunde användas i stort sett omodifierad.

Därefter lades jordbruksblocken (1) till. Dessa överlappar bitvis ängs- och beteskiktet och täcker i förvånande många fall ytor som exploaterats de senaste åren, både med byggnader och vägar. Där överlapp mellan ängs- och betesmarksinventeringen och jordbruksblocken förekom lämnades ängs- och betesyrtorna oförändrade och jordbruksblock reducerades eller togs bort. Ytor från ängs- och betesmarksinventeringen har i första hand behållits och ytorna för jordbruksblocken har justerats för att inte överlappa.

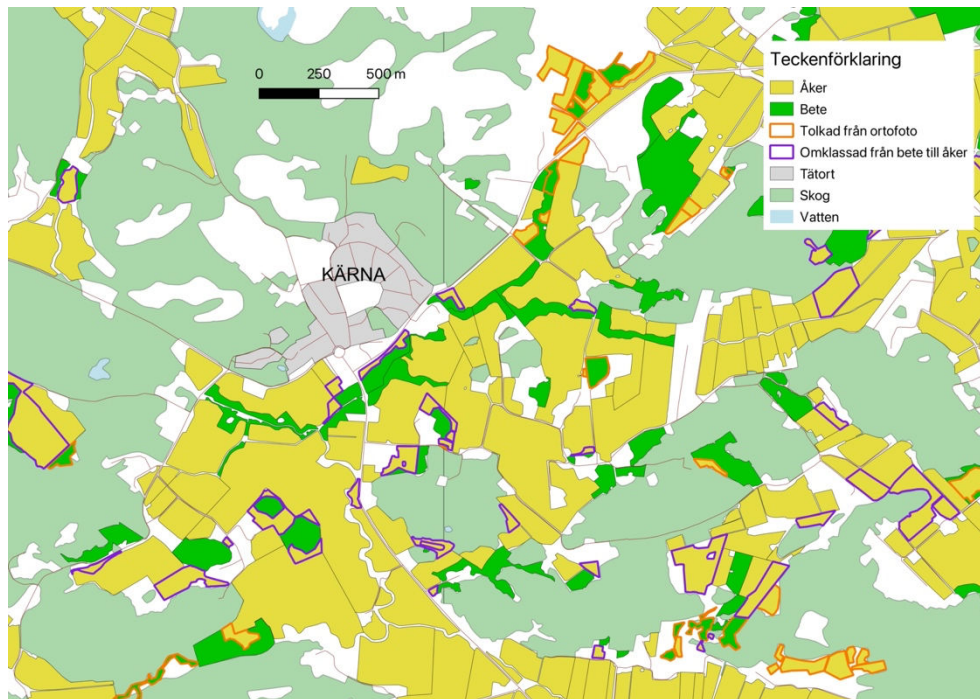
Ytor i ängs- och betesmarksinventeringen som är noterade med markslag ”ej aktuell” togs bort. Ytor med markslag ”okänt” och ”restaurerbar” i jordbruksblocken som enligt ortofoto nu utgörs av skog har också plockats bort. Icke igenväxta objekt fick vara kvar.

Där jordbruksblocken täcker mark som idag är vägar, byggnader eller annan exploatering har dessa ytor tagits bort eller justerats för att inte täcka annan mark än jordbruksmark bedömt utifrån ortofoto. En attributkolumn har lagts till där det framgår vilka ytor som justerats.

Ortofotot fingranskades sedan, och all potentiell jordbruksmark utanför det som är jordbruksblock digitaliserades. Därefter följde fältbesök för att kontrollera de ytor där osäkerhet rådde. Alla har ej besökts i fält utan stickprov gjordes så att ortofototolkningen kunde förfinas.

Alla objekt i skiktet har klassificerats som åker, bete eller äng. Kultiverad betesmark (mark som plöjts och ofta gödslats men som nu sköts med bete) har klassats som åker. Ofta är naturvärdena hos dessa mycket lägre än i naturbetesmarker, det vill säga betesmarker som aldrig eller för mycket länge sedan varit upplöjda och/eller gödslade. I attributdata från jordbruksblocken finns många ytor som är klassade som bete men som enligt vår bedömning utgörs av åker, eftersom den i stort sett är möjlig att plöja direkt om det skulle behövas. En attributkolumn har lagts till där vår bedömning av markslag framgår. Vår klassificering är den vi sedan beräknat arealer av de olika markslagen för.

I informationen från ängs- och betesmarksinventeringen och ängs- och hagmarksinventeringen (2, 3 och 4) finns trädklädd betesmark och bete på håll- och mosaikmarker med. Dessa typer av betesmark är svårare att identifiera med ortofoto och risken för fel är stor om inte omfattande fältkontroller görs. Vid tolkningen av ortofotot har därför huvudfokus legat på att få med alla potentiella åkrar, även om vi försökt vara så fullständiga som möjligt även med betesmarkerna. Information om trädbärande betesmarker och beten på hållmarker är mycket viktig för natur- och kulturmiljövården och bör framkomma vid kommande uppdateringar av kommunens naturvårdsplan. 2020-skiktet kan kompletteras med sådana uppgifter.

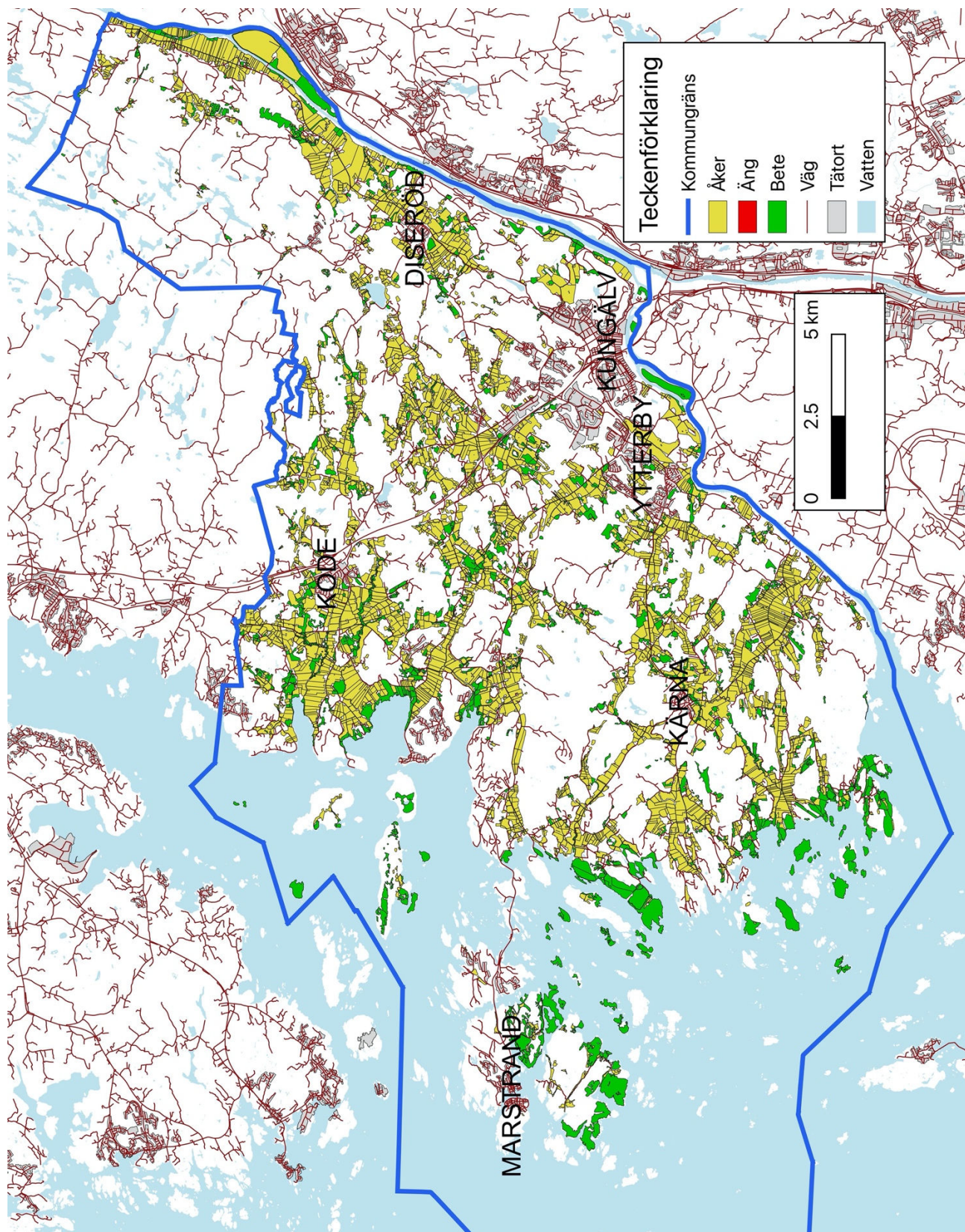

Karta 2. Kärna med skiktet Jordbruksmark 2020. Ytor som tolkats från ortofoto visas med orange kant. De är alltså ytor utöver vad som funnits i källmaterialet (som är gult utan kant för åker och grönt för betesmark). De lilakantade åkerytorna är sådant som i jordbruksblocken finns angivet som betesmark, men som vi föreslår klassas som åker eftersom vi bedömt det som lätt att plöja upp den. En del av dessa ytor är kontrollerade i fält, men feltolkningar kan naturligtvis förekomma.

Längst bak i rapporten finns kartor över de sex tätorterna i kommunen. Åker, betesmark och äng visas där med sjöar, hav, vägar och tätortsytor som bakgrund.

Åkermark vid Stinneröd, norr om Diseröd.

Karta 3. Jordbruksmark i Kungälv kommun 2020, ytor både från källmaterial och tolkade från ortofoto.

Arealer i skiktet från 2020

På karta 3 och i tabell 1 visas resultaten från 2020 fördelade över markslagen äng, bete och åker. Som synes är arealen äng försvinnande liten – det handlar om två objekt, varav ett med två delobjekt i ängs- och betesinventeringen och ett övrigt. Mängden betesmark som vi räknat som betesmark, framgår av raden *bete*. De ytor som klassats som bete innehåller alltså både betesmark som funnits med i jordbruksblocken och sådant som finns i ängs- och betesmarksinventeringen men med ytor som kan plöjas upp borttagna. På sista raden presenteras också hur mycket betesmark som tagits bort från jordbruksblockens betesareal.

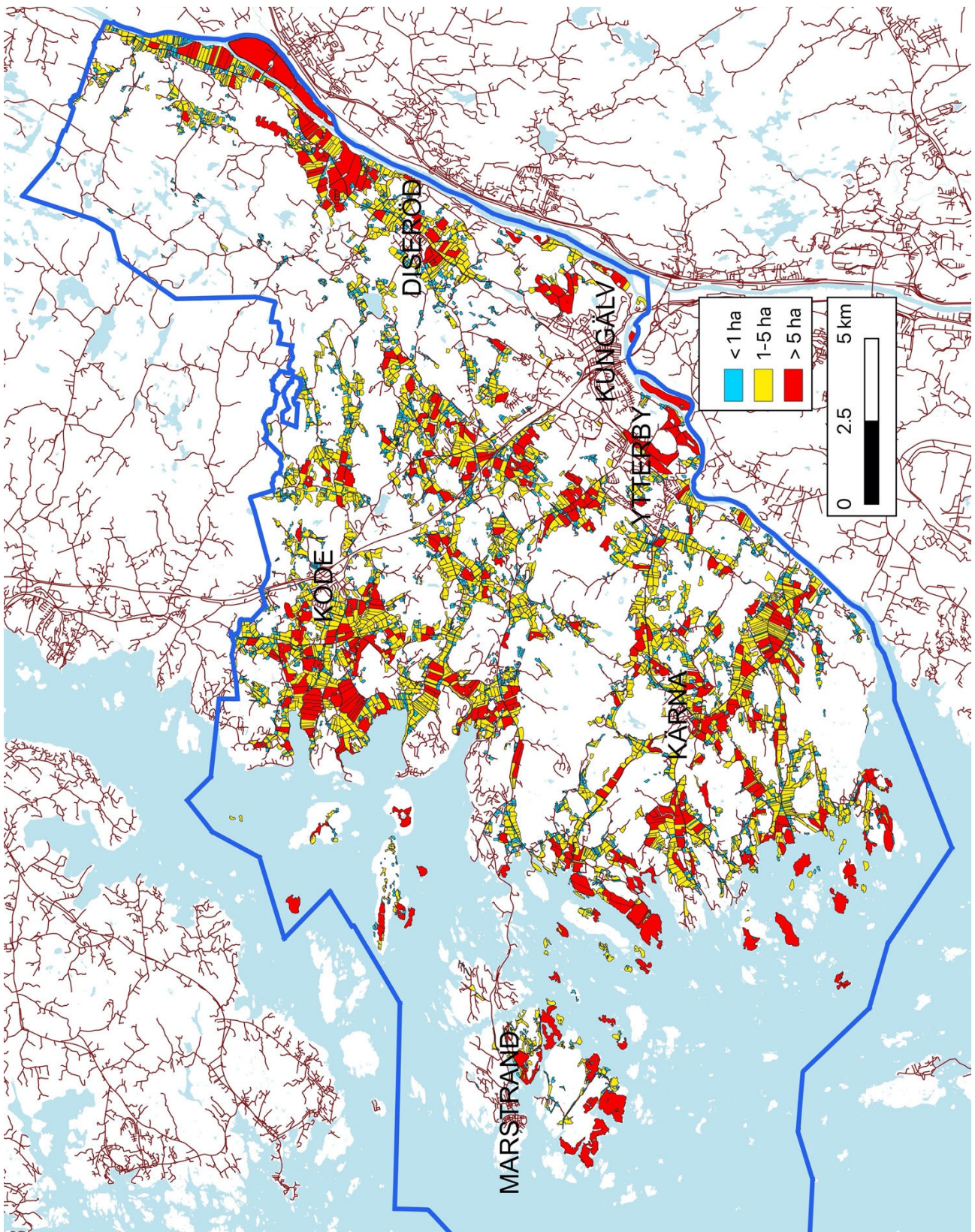
För åkermarken anges också jordbruksblockens areal enligt vår definition.

Tabell 1. Summerade arealer i skiktet jordbruksmark 2020. Arealer angivna i hektar.

Markslag	Från källor	Tolkat	Totalt
Äng	0,47	0,12	0,59
Bete	2246	169	2415
Åker	6852	234	7086
Total areal jordbruksmark			9501
Jordbruksmarkens andel av kommunens yta			26,2 %
Areal omfördelad från bete till åker	427		

Ytorna som tolkats från ortofoto är i många fall den jordbruksmark som är fullt *brukningsbar* men som inte brukas av ekonomiska eller andra skäl, eller som används som hästhagar där brukaren inte valt att söka jordbrukarstöd. Naturcentrums bedömning är alltså att dessa ytor också är *brukningsvärda*, men eftersom de inte ingår i jordbruksblocken bör de utredas från fall till fall, enligt diskussionen ovan. I kartorna 2 och 7 är åkermarken som tolkats från ortofoto markerad med orange kantlinje.

Slutligen kan konstateras att jordbruksmarken omfattar en areal av ungefär 9 500 hektar. Detta motsvarar ungefär 26 % av Kungälv kommunens landyta.

Karta 4. Jordbruksmarken uppdelad i skiften (objekt) som är större än respektive mindre än 1 hektar.

Storleksklassning

De flesta av jordbruksytorna i Kungälv kommun är små. Dock finns det ganska gott om medelstora och en del relativt stora skiften. Dessa är i regel koncentrerade till dalgångar och slättland som vid Kode-Solberga, Kärna-Harestad och utmed Göta älv. Ute i kustbandet och på öarna finns också en hel del stora områden med betesmarker.

Som klassning användes gränserna 1 respektive 5 hektar. Karta 4 och tabell 2 visar fördelningen av objekt enligt dessa gränser geografiskt, antalsmässigt och arealmässigt.

Objekt under 1 ha är att betrakta som mycket små. Länsstyrelsen i Norrbottens län (2019) använder den gränsen som sin lägsta storleksavgränsning. De minsta objekten har också det lägsta produktionsvärdet enligt den rapporten. Å andra sidan är ofta såväl natur- som kulturmiljövärdena större i landskap med hög andel små åkrar. De små, öppna ytorna gör att mängden bryn och övergångszoner, som ofta är värdefulla för många organismer, blir stor. Det är ofta gott om odlingsspår och den historisk läsbarheten är ofta god i områden med små åkrar. De små objekten är ganska jämnt spridda över kommunen.

Medelstora objekt, mellan 1 och 5 hektar, klassas i Länsstyrelsens i Norrbottens rapport (2019) som att de har högt produktionsvärde. Dessa är också ganska jämnt spridda i kommunen, men kanske något mer koncentrerade till slättmarkerna kring Kode, Kärna, Diseröd, Göta älv, Hålda och Kareby.

Åkrar och betesmarker över 5 hektar bedöms av Länsstyrelsen i Norrbotten ha mycket högt produktionsvärde. Särskilt stora koncentrationer av stora objekt finns vid Kode-Solberga och vid Göta älv, och det finns ett ganska stort antal även i övriga kustnära betesmarker.

Medelstorleken på jordbruksmarksobjekten är 1,67 ha och medianstorleken 0,86 ha. Detta innebär att det finns ett relativt stort antal små objekt. Diagram 1 visar storleksfördelningen i kommunen. Tabell 2 visar dock att närmare hälften av arealen jordbruksmark i Kungälv finns i objekt som är mellan 1 och 5 hektar stora. De 365 största objekten står för en bit över en tredjedel av arealen. Särskilt vad gäller betesmarker innebär detta att ett ganska litet antal brukare gör en oerhört viktig insats med att hålla dessa hävdade.

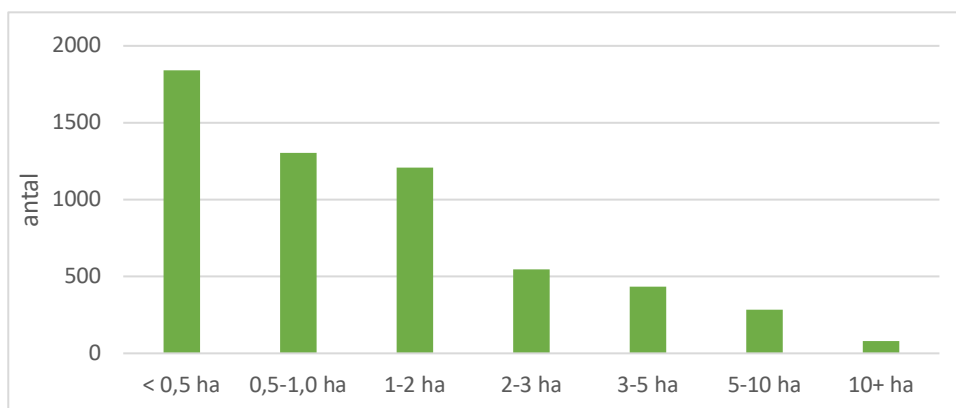

Diagram 1. Fördelning av ytor med jordbruksmark i Kungälv kommun 2020.

Tabell 2. Fördelning efter storlek på karterade objekt med jordbruksmark. Antal objekt, total areal för storleksklasserna och andel av kommunens jordbruksmark anges. Med mindre text anges fördelningen mellan de olika ägoslagen.

Storlek	Från källor	Tolkat	Totalt	Areal	Andel av jordbruksmarken
<1 ha	2572 st	568 st	3141 st	1438 ha	15,1 %
åker			2331 st	1101 ha	
bete			808 st	337 ha	
äng			2 st	0,59 ha	
1–5 ha	2107 st	85 st	2192 st	4714 ha	49,6 %
åker			1733 st	3753 ha	
bete			459 st	961 ha	
>5 ha	359 st	6 st	365 st	3347 ha	35,2 %
åker			272 st	2229 ha	
bete			93 st	1118 ha	

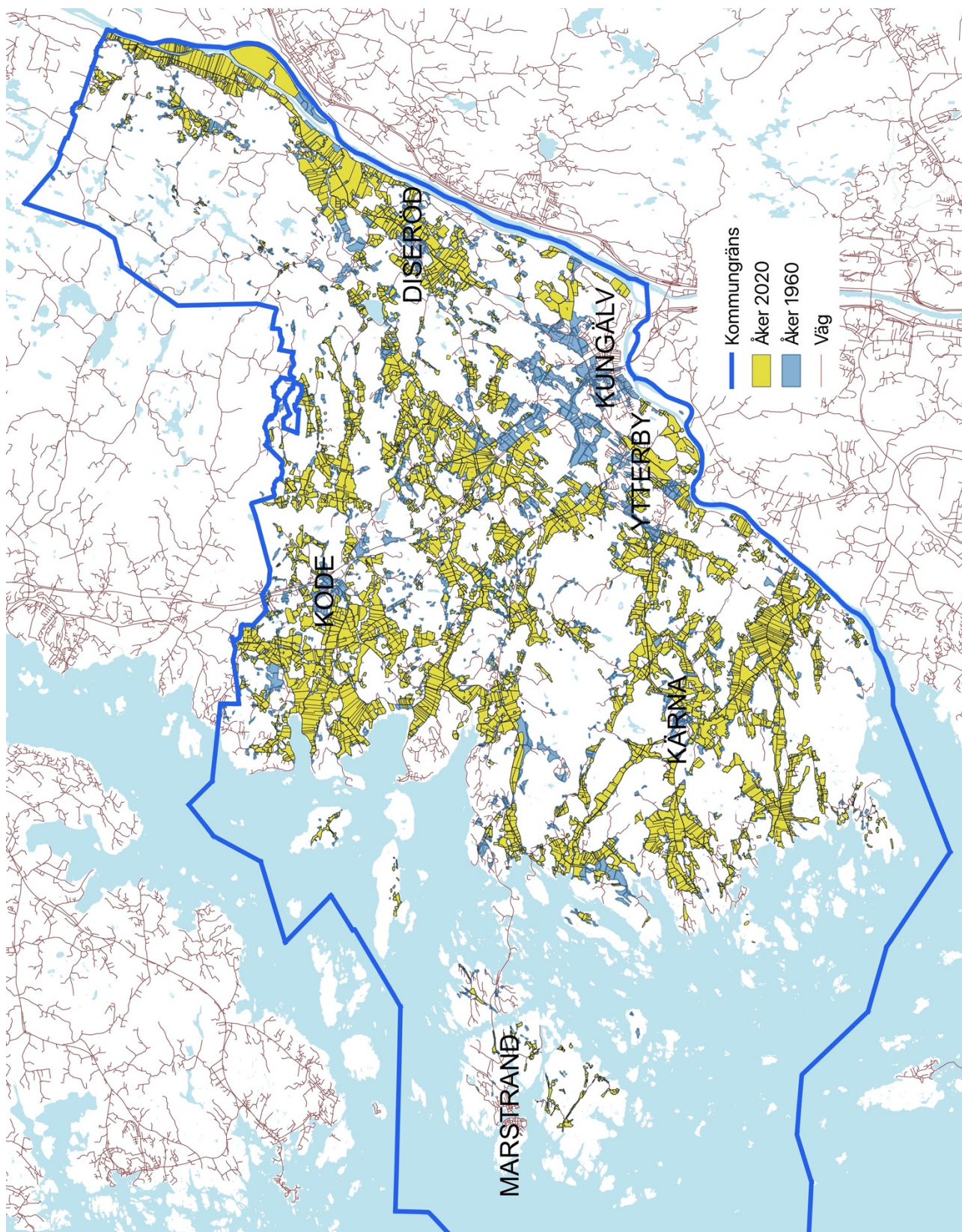
Historisk jämförelse

Lägger vi skiktet med åkermark från 1960 under skiktet med jordbruksmark från 2020, där äng och betesmark släckts, vilket alltså endast lämnar åkermarken kvar synlig kan man se vilka åkermarker som försvunnit sedan 1960 och hur stora arealer det handlar om. Resultaten av denna jämförelse framgår av tabell 3 och karta 5.

Totalt har alltså 1752 hektar åkermark exploaterats eller fått växa igen. Detta motsvarar en knapp femtedel av arealen som odlades 1960. De ytor som upphört att vara åker ses i karta 5 med blå färg. Absolut störst arealer har tagits i anspråk av Kungälv stads expansion. Därefter har en hel del ytor kring Ytterby, Kode, Kärna och i viss mån också Diseröd bebyggts. Bland övriga större blå fält är en nästan förvånande stor andel sådant som idag är golfbanor; vid Lycke-Tofta, nordväst och sydost om Kode, norr om Diseröd och Gullbringa, samt ytterligare någon plats. Utöver detta finns ett ganska stort antal små åkrar och kanter i åkermarker mot vattendrag. Detta är sannolikt marker som inte lönar sig särskilt bra för åkerbruk i dag, antingen på grund av sin litenhet eller på grund av dålig geostabilitet i förhållande till dagens stora jordbruksmaskiner. De har därför fått växa igen.

Tabell 3. Arealer i olika tidsskikt angivna i hektar.

Tidsskikt	Areal
Åkermark 1960 (totalt)	8838 ha
Åkermark 2020	7086 ha
Minskning från 1960-tal till 2020	1752 ha
Minskning procentuellt	19,8 %

Karta 5. Jämförelse mellan åkermarken kring 1960 och 2020. Läget 1960 omfattar både det blå- och det gulmarkerade i kartan. De blå ytorna är de som exploaterats eller fått växa igen.

Förlusten av jordbruksmark i Sverige som helhet har till största delen skett till följd av igenväxning (Länsstyrelsen i Norrbotten 2019), men för Kungälv kommun del bedöms exploatering i stället vara den största orsaken (jfr karta 5). Detta hänger sannolikt ihop med kommunens storstadsnära läge, med allt vad det innebär av behov av utbyggnad av bostäder, verksamheter och infrastruktur.

Minskningen av ängs- och naturbetesmarker (äng och inte vallodling på åkermark; naturbetesmarker och inte kultiverade betesmarker eller bete på åkermark) har inte kunnat studeras närmare inom ramen för detta projekt. Det finns dock gott om information om detta problem för natur- och kulturmiljövården. Här kan vi mest bara notera att det utifrån studier av historiska kartor och flygbilder är uppenbart att en stor minskning av dessa markslag har skett även i Kungälv kommun, precis som för i stort sett alla andra kommuner i hela landet. Studerar man kartor och foton från 1700-talet, 1800-talet eller kring sekelskiftet 1900 kan man se att nästan alla ytor som inte utgjordes av bebyggelse eller vägar brukades på ett eller annat sätt. I skärgården betades i stort sett samtliga öar, i kustlandskapet fanns heller knappast någon kulle eller bäckravin som inte betades och ingen planare, något mindre stenbunden mark som inte odlades. Längre in i land, till exempel i Svartedalen var även skogen betad, i den mån den alls var skog och inte kal, betad ljunghed. Fram till slutet av 1700-talet sägs förhållandet mellan åker, äng och betesmark i idealfallet ha varit 5 tunnland äng och 10 tunnland betesmark för varje tunnland åker. Under 1800-talet ökade andelen åker dramatiskt, så att odlingslandskapet kom att bestå av huvudsakligen åkrar och betesmark på de ytor som inte kunde plöjas upp. Under 1900-talet ökade åkerarealen i landet fram till 1920 för att därefter minska. För de naturliga fodermarkerna (naturbetesmark och äng) var minskningen fram till 1990 ungefär 85 %. Sedan 1990 har denna minskning fortsatt. Dessa siffror gäller hela landet. För Kungälv kommun verkar utvecklingen vara ungefär densamma, möjligen med undantag för att relativt stora arealer naturbetesmarker fortfarande finns kvar i kustbandet och på öarna.

Slätten vid Vallby ut mot Årsnäs.

Hantering av jordbruksmark i plan- ärenden mm

För alla nya planer, bygglov eller förhandsbesked bör kommunen kontrollera om det föreligger en risk att man bryter mot miljöbalken 3 kap 4 §. Detta kan lämpligen göras genom att först undersöka om ärendet berör mark som kan definieras som jordbruksmark. Därefter avgörs om jordbruksmarken är brukningsvärd. Är svaret ja på båda frågorna aktualiseras MB 3 kap 4 §. Nästa steg är då att avgöra om den tänkta exploateringen utgör ett väsentligt samhällsintresse. Är den det måste en lokaliseringsstudie tas fram för att utreda om inte behovet som ligger bakom exploateringen kan tillgodoses med någon alternativ placering.

Alla dessa steg måste dokumenteras och beskrivas i ett underlag till beslut. Om detta inte är gjort är risken större än annars att planen eller bygglovets upphävs i miljödomstol.

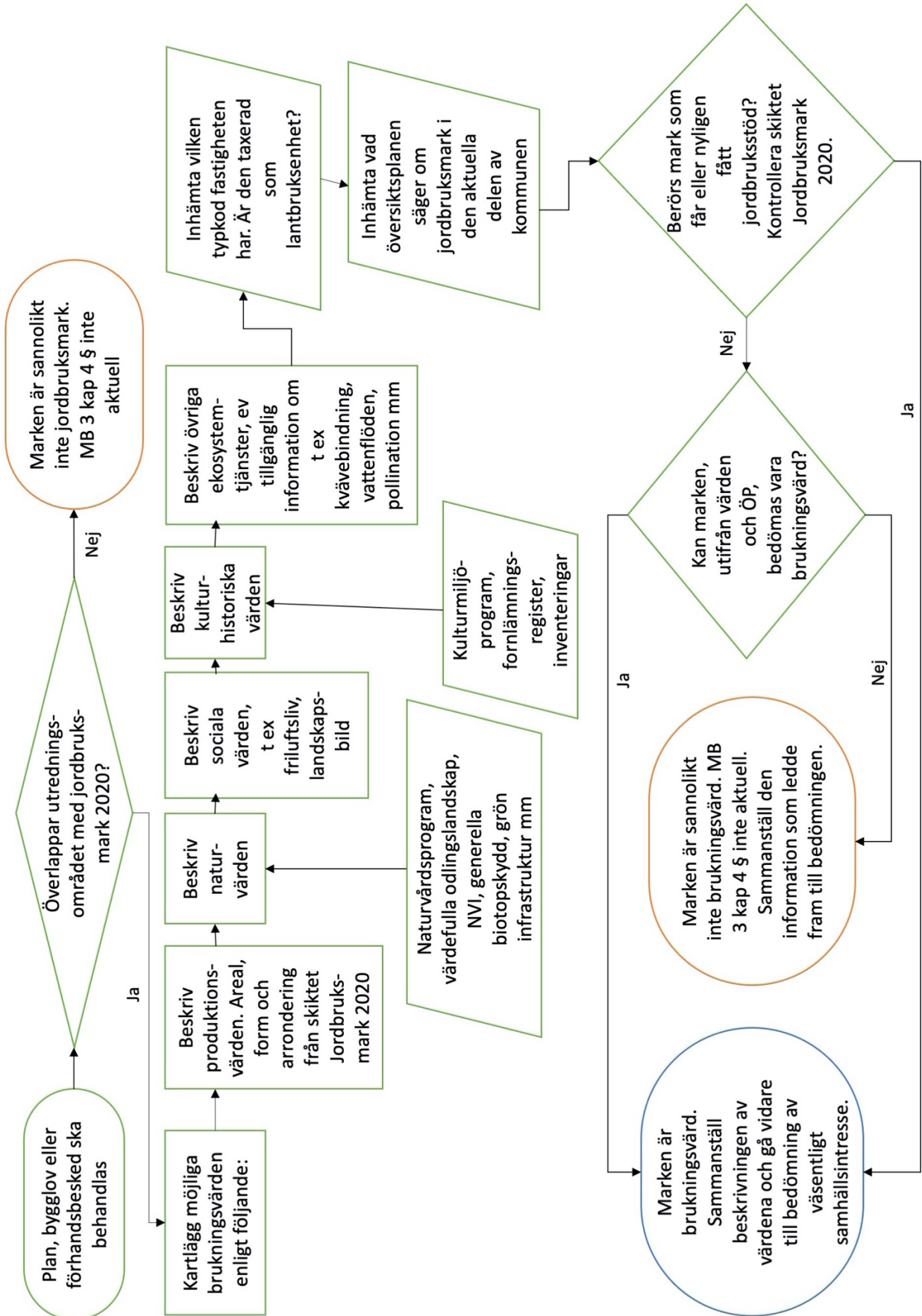
För ett bygglov eller ett förhandsbesked, som alltid är enskilda intressen och inte samhällsintressen bör i normalfallet utredningen kunna stanna vid ett eventuellt konstaterande att MB 3 kap 4 § gäller, det vill säga om man konstaterat att förhandsbeskedet eller bygglovets berör jordbruksmark och att denna jordbruksmark är brukningsvärd.

Kungälv kommun har tidigare använt ett GIS-skikt där de ingående områdena varit indelade i värdefull och särskilt värdefull jordbruksmark. Detta skikt rekommenderas ersättas av skiktet Jordbruksmark 2020 samt med bedömningar enligt vad som beskrivs i denna rapport.

Är området jordbruksmark?

För att ta reda på om ärendet berör jordbruksmark kontrolleras om det överlappar med något av objekten i skiktet Jordbruksmark 2020. Gör det inte det är det mycket stor sannolikhet att jordbruksmark inte berörs och att det därmed inte är aktuellt att arbeta vidare med några frågor kring MB 3 kap 4 §.

Fram till juni 2020 har praxis varit att en fastighet måste vara taxerad som lantbruksenhet (typ 1, typkoder på 100–199) för att hela eller delar av den skulle kunna räknas som jordbruksmark. I domarna i målen P 8347-19, P 10437-19 och P 7885-19 ändrade dock mark- och miljööverdomstolen (juni 2020) praxis så att fastighetstypen nu utgör en av faktorerna som ska tas i beaktande när man avgör om ett område är brukningsvärd jordbruksmark och inte längre är en möjlig direkt avgörande uteslutningsgrund. Information om berörda fastigheters typkoder ska alltså inhämtas och vägas in i bedömningen i förhållande till MB 3 kap 4 §. Om fastighetstypen är till exempel småhusenhet, industrienhet eller täkt, måste man alltså ändå gå vidare och titta på andra aspekter av brukningsvärde.

Flödesschema för bedömning av om ett område som utreds är brukningsvärd jordbruksmark.

Är jordbruksmarken brukningsvärd?

För att utreda detta bör man sammanställa vilka värden den aktuella jordbruksmarken har. Lämpligen inhämtas information från tillgängliga källor så att man kan upprätta en beskrivning som omfattar så många som möjligt av de olika värdeaspekterna.

Produktionsvärdet är absolut det område som väger tyngst i de flesta domar från mark- och miljööverdomstolen som berör den här frågeställningen. Detta går tillbaka på formuleringarna i proposition 1985/86:3, där det anges att brukningsvärd jordbruksmark är sådan mark som ”med hänsyn till läge, beskaffenhet och övriga förutsättningar är lämpad för jordbruksproduktion”. Detta värde bör därmed få störst fokus i utredningen.

Utredningen bör innefatta:

- uppgifter om de påverkade skiftenas storlek (ju större desto högre värde),
- vilken produktion som äger rum där (bete eller åker, framför allt),
- jordartssammansättning,
- markavvattning (om markavvattning sker naturligt eller om det finns fungerande dränering t ex),
- arrondering (skiftenas läge i förhållande till brukningsenhetens centrum och till andra fält som företaget brukar)
- nuvarande skötsel (hur ytan används idag; åker, äng eller betesmark)
- skiftenas form (oregelbundna skiften med många hinder är mer svårbrukade än rektangulära, jämna och utan hinder)
- om den yta som avses exploateras riskerar att bli ett hinder för brukande av kringliggande marker, till exempel genom att skiften delas upp, så att det som blir kvar blir för litet för rationellt brukande

Mycket av ovanstående kan inhämtas från GIS-skiktet Jordbruksmark 2020, men information om t ex markavvattning och jordartssammansättning får inhämtas från fältbesök eller annat kartmaterial.

Uppgifter om **naturvärden** bör inhämtas från kommunens naturvårdsplan, program för värdefulla odlingslandskap (Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län 1995), ängs- och betesmarksinventering, naturvärdesinventeringar och uppgifter om ovanliga eller hotade arter från ArtDatabanken och andra möjliga källor. Värden direkt knutna till den mark som kan komma att påverkas ska analyseras, men också närliggande, till exempel brynmiljöer som är beroende av att åkermarkens öppenhet ger ljus in bland buskar och träd.

För **sociala värden** inhämtas information om friluftslivsanläggningar, till exempel vandringsleder, i området och dess närhet. Eventuella analyser av landskapsbildens värde eller landskapsbildsskydd inhämtas också. Eventuellt görs en särskild analys av jordbruksmarkens betydelse för landskapsbilden och av landskapsbildens värde.

Kulturhistoriska värden beskrivs utifrån information från kulturmiljöprogram, fornlämningsregister och inventeringar av jordbrukslandskapets kulturmiljövärden.

Eventuell tillgänglig information om **ekosystemtjänster** knutna till det aktuella området samlas också in. Det kan handla till exempel om värde för pollinatörer, kvävebindning och utjämning av vattenflöden.

Utöver ovanstående dokumentation kontrolleras också vad kommunens översiktsplan säger om jordbruksmarken i den aktuella delen av kommunen. Som tidigare nämnts kan kommunens formuleringar i översiktsplanen starkt komma att påverka hur en eventuell framtida dom faller. I mål P 4848-16 beslutade MÖD att förhandsbesked för två villor inte skulle medges mycket eftersom kommunen i översiktsplanen framhållit vikten av att bevara jordbruksmark även i centralortens närhet. I domen P 4520-17, å andra sidan, gav MÖD klartecken för byggande av två villor på jordbruksmark som kommunen pekade ut som lämplig för utbyggnad.

Efter att information om värdena sammanställts kontrolleras om det aktuella området omfattas av jordbruksstöd. Om det gör det är det svårt att komma till någon annan slutsats än att marken är brukningsvärd. Om jordbruksstöd inte utgår för området måste en bedömning göras utifrån det ovan beskrivna, insamlade materialet.

Är exploateringen ett väsentligt samhällsintresse?

Exploatering av brukningsvärd jordbruksmark är förbjuden enligt MB 3 kap. 4 § om det inte kan påvisas att exploateringen utgör ett väsentligt samhällsintresse och att andra lokaliseringar är omöjliga.

Jordbruksverket förordar att intressets nivå graderas. Sedan sätts detta i relation till hur jordbruksmarkens värden ser ut och hur jordbruksmarken prioriterats i det aktuella området i översiktsplanen. Den skala de föreslår innehåller graderna: lokalt-regionalt-nationellt och internationell. I exemplen anges en forskningsanläggning för viktig forskning ha ett samhällsintresse på internationell nivå, en sjukhusutbyggnad som ett samhällsintresse på nationell nivå och ett stort bostadsområde som ett samhällsintresse på regional och/eller lokal nivå.

Ett bygglov eller förhandsbesked utgör i stort sett alltid ett enskilt intresse och är alltså mycket sällan ett väsentligt samhällsintresse.

Avvägningen mellan jordbruksmarkens värde och samhällsintresset görs lämpligen som en diskussion där översiktsplanen tillmäts stor vikt och där även vad som framkommer av lokaliseringstuderingen vägs in. Ett mycket bra exempel på en sådan här avvägning finns i Jönköpings kommuns underlag för planbesked för bebyggelse på Öggestorp 3:1 (Jönköpings kommun 2018):

Området finns utpekat [sic] i översiktsplanen som ett lämpligt område för nyexploatering. Planens genomförande kommer innebära [sic] att jordbruksmark tas i anspråk för bostadsbebyggelse. Markförutsättningar i Öggestorp resulterar i att jordbruksmark måste tas i anspråk för att utveckling ska kunna ske i Öggestorp överhuvudtaget, och därmed av väsentligt samhällsintresse med tanke på den stora efterfrågan på villatomter i kommunen [sic].

Översiktsplanen säger att det är i samhällen som Öggestorp det är lämpligt att utveckla samhället med fler villatomter.

Finns alternativa lokaliseringar?

I flera domar (bland annat P 1188-17 och P 5481-17) har MÖD underkänt detaljplaner för att det inte kunnat påvisas att behovet av ny bebyggelse inte kunnat tillgodoses på annan mark. En genomgång av förutsättningarna för den planerade anläggningen (bebyggelse, infrastruktur etc) på en rad andra platser bör därför göras. Det bör i en sådan undersökning framgå vilka platser som i övrigt är tänkbara för anläggningen, samt en beskrivning av i vilken mån de olika platserna innebär att behovet av anläggningen kan tillgodoses på ett ”från allmän synpunkt tillfredsställande sätt” (MB 3 kap. 4 §). För att den alternativa platsen ska vara tillfredsställande ska platsen fungera både samhällsbyggnadsmässigt – fungera ihop med kommunens infrastruktur – och vara ekonomiskt rimlig. Om det bland de möjliga alternativen bara finns sådana som berör jordbruksmark bör det alternativ som skadar kvaliteterna som är knutna till jordbruksmark så lite som möjligt väljas. Proposition 1985/86:3 säger. ”I första hand bör man undanta den mark som har högst kvalitet för biologisk produktion, bland annat hög produktionsförmåga och goda arronderingsförhållanden, från exploatering.”

Utredningen bör också innefatta en diskussion kring möjligheterna att minska mängden ianspråktagen jordbruksmark genom anpassning av anläggningen. Kanske kan den yta som bebyggs minimeras genom en alternativ utformning. Detta bör utredas och redovisas.

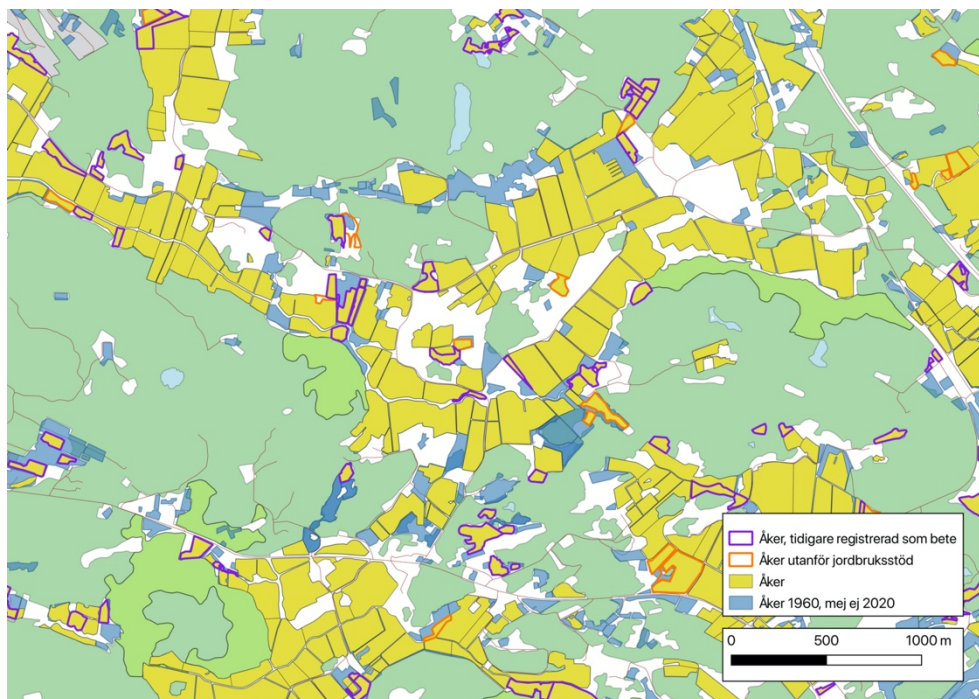
Möjligheter till utvecklingsarbete

Möjligt återskapande av jordbruksmark

För en eventuell framtida ökning av jordbruksmarkens värden bör man kartlägga vilken potential för utveckling som finns. En början till detta finns vid jämförelse mellan skiktet från 2020 och det från 1960. Också ytorna med nykarterad åker från jordbruksmark 2020 och de åkrar som klassificerats om från bete till åker, se karta 6.

Det historiska skiktet skulle kunna utvecklas genom att man analyserar skälet till upphörd hävd på de ytor som inte längre brukas. I samband med det kan också en bedömning objekt för objekt göras av restaurerbarhet och vilka typer av värden som skulle kunna gynnas.

Ytorna med nykarterad åker kan också analyseras med avseende på möjligheter till odling. I några fall är de redan odlade, bara utan gårdsstöd. Då kan det vara av värde att hjälpa brukarna in i gårdsstödet. I andra fall kan man titta på hur långt igenväxningen gått och om de lättast och bäst med hänsyn till alla olika värdeaspekter ska brukas som åker, äng eller betesmark.

Karta 6. Området vid Bua/Stora Bugärde, med de skikt som primärt kan användas i utvecklingsarbete markerade.

De ytor vi klassificerat om, som av Jordbruksverket får stöd för bete, men som är brukningsbara som åker och därför, enligt de definitioner vi föreslår, klassas som åker, är alltså sådana där åkerbruk sannolikt kan återupptas om behov av detta skulle uppkomma. Betesdjuren skulle i så fall behöva flyttas, och då förslagsvis till icke-odlingsbar mark, vilket då också skulle kunna medföra vinster för natur- och kulturmiljövärdena.

Naturvård och kulturmiljövård i odlingslandskapet

För naturvård och kulturmiljövård skulle GIS-skiktet med jordbruksmark, tillsammans med information från naturvårdsplan och jordartskartor, kunna användas som analysunderlag för åtgärder inriktade på att förstärka förutsättningarna för biologisk mångfald eller möjligheten att bevara odlingsspår. Man skulle kunna gå vidare och analysera markerna runt gammal åkermark, både i fält och genom studier av gamla kartor (äldre än de som använts för den här rapporten) för att hitta restaurerbara marker eller redan befintliga, men okända värden.

Att på något sätt hjälpa inte bara heltidsbönder utan också dem som bedriver fritidsjordbruk, så att steget till att skaffa betesdjur eller sköta en äng inte blir så stort skulle kunna vara en åtgärd som ger stora vinster för natur- och kulturmiljövärden.

Förslag till indelning av kommunen med avseende på jordbruksmark

Hur översiktsplanen är formulerad vad gäller jordbruksmarkens värde och prioriteringar kring dem kan i många fall vara avgörande för hur domstolar (t ex MÖD) dömer i mål som berör planer, bygglov mm som berör jordbruksmark. Det följande är ett förslag till indelning av kommunen i ett antal olika delar, vilket öppnar för möjligheten att ha olika formuleringar kring jordbruksmarkens värde och hur värdena avses prioriteras mot exploatering och andra intressen. Kring tätorterna kan det till exempel anses vara av större allmänt intresse att det finns möjlighet för bebyggelsen att expandera, även på jordbruksmark.

Indelningen här är ett förslag utifrån kvaliteter som observerats under arbetet med GIS-skikten. Sannolikt är det möjligt att justera gränser och indelningar med mer hänsyn till översiktsplanens innehåll än vad som görs här. Förslaget framgår av kartorna 7, 8 och 9. För avgränsningarna har kommunens NYK6-områden använts (röda gränser).

Karta 7 visar jordbruksmarkens totala fördelning i kommunen. I delområdena *Kust och öar* finns huvudsakligen stora betesmarksobjekt med höga naturvärden. I delområdena *Kustslätter* och *Göta älv* finns stora ytor med åkermark och en hel del betesmarker. I *Inlandsområdet* och *Kungälv* förekommer åkermark, men ganska begränsat med större betesmarker. Delområdet *Svartedalen* är mycket glest på jordbruksmark.

Karta 8 visar jordbruksobjektens storlekar samman med de föreslagna delområdena. Ute på öarna och längs kusten finns många stora objekt, framför allt stora betesmarker. I delområdena *Kustslätter* och *Göta älv* finns gott om stora åkermarksskiften. I de centrala delarna av kommunen är det något glesare mellan de stora objekten.

Karta 9 visar regionalt värdefulla odlingslandskap som togs fram under första halvan av 1990-talet, där landskap med höga natur- och kulturmiljövärden pekas ut. Stora arealer utpekad miljö ligger i delområdena *Kust och öar*, *Kustslätter* och *Göta älv*. Relativt få finns inom delområdena *Inland* och *Kungälv*. Inga finns inom delområdet *Svartedalen* eftersom där finns så lite odlingsmark.

De tre kartorna sammantagna pekar alla i samma riktning. Detta innebär att en indelning av kommunen med avseende på hur jordbruksmark bör prioriteras kan göras ungefär som i kartorna 7 till 9.

Kust och öar

Inom detta område finns relativt lite åkermark, men ett antal betesmarker och odlingslandskap med mycket höga natur-, kulturmiljö- och landskapsbildsvärden. Här bör skyddet av jordbruksmark vara högprioriterat. Det bör framgå av översiktsplanen att exploatering av särskilt betesmarker inte ska ske.

Kustslätter

Inom detta område finns en stor andel av Kungälv kommun jordbruksmark och stora delar av marken är både högt klassad sedan tidigare, som särskilt värdefull åkermark. Även de relativt stora åkerskiftena talar för höga produktionsvärden. En stor del av odlingsmarkerna ingår också i utpekade landskap med höga natur- och kulturmiljövärden.

Jordbruksmarkens värden bör här vara prioriterade i översiktsplanen. Bebyggelse bör endast tillkomma i mycket begränsad omfattning som komplettering till befintlig sådan, eller läggas utanför jordbruksmark. Detta kan innebära konflikter med önskad utbyggnad västerut av samhällena Kode och Kärna.

Inland

Inom detta delområde ligger de tre samhällena Kärna, Kode och Diseröd, vilket gör att det är utsatt för ett större exploateringsstryck än de mer kustnära delområdena. Åkermarkerna är generellt mindre än på kustslätterna och vid Göta älv och åkerskiftenas värde är därmed ofta lägre. Det finns inte heller särskilt stora ytor som är utpekade som regionalt värdefulla odlingslandskap. Området mellan Kode och Kungälv är också väl försörjt med infrastruktur och det är tydligt att intresset för att bygga både fler bostäder och verksamhetsområden är stort sett till hur bebyggelsen expanderat de senaste decennierna.

Här bör möjlighet till expansion av samhällena framgå av översiktsplanen. Detta ligger också i linje med rekommendationen i Göteborgsregionens PM om Jordbruksmark i Göteborgsregionen (Andersson & Selnes 2020) om att förtätning framför allt bör ske i stationssamhällen. Även i stråket utmed E6:an och Karebyvägen är det rimligt att exploateringsintressena tillmätas en viss vikt. Dock måste alltid den aktuella platsens specifika värden och avvägning mot samhällsintresse utredas, så som det beskrivits tidigare i denna rapport.

Kungälv

Här har en stor del av den åkermark som fanns i mitten av 1900-talet bebyggts. Det finns ganska lite jordbruksmark kvar och det mesta har ganska måttliga värden samtidigt som exploateringsstrycket både kring själva Kungälv och kring Ytterby är mycket högt.

Även här bör översiktsplanen lämna möjligheter till fortsatt förtätning. Möjligen kunde några särskilt värdefulla delar, så som området mellan Ytterby och Guddehjälm samt älvstranden söder om Ytterby särskilt pekas ut och undantas från exploatering.

Göta älv

Inom detta delområde finns, precis som i kustslätt-området, ganska mycket stora åkrar och en hel del stora betesmarker också. En stor del av ytan är också klassad som värdefullt odlingslandskap.

Här bör jordbruksmarkens värden vara prioriterade, precis som i delområdet Kustslätter. Bebyggelse bör endast tillkomma i mycket begränsad omfattning som komplettering till befintlig sådan, eller läggas utanför jordbruksmark. Detta kan innebära konflikter med önskad utbyggnad österut av samhället Diseröd.

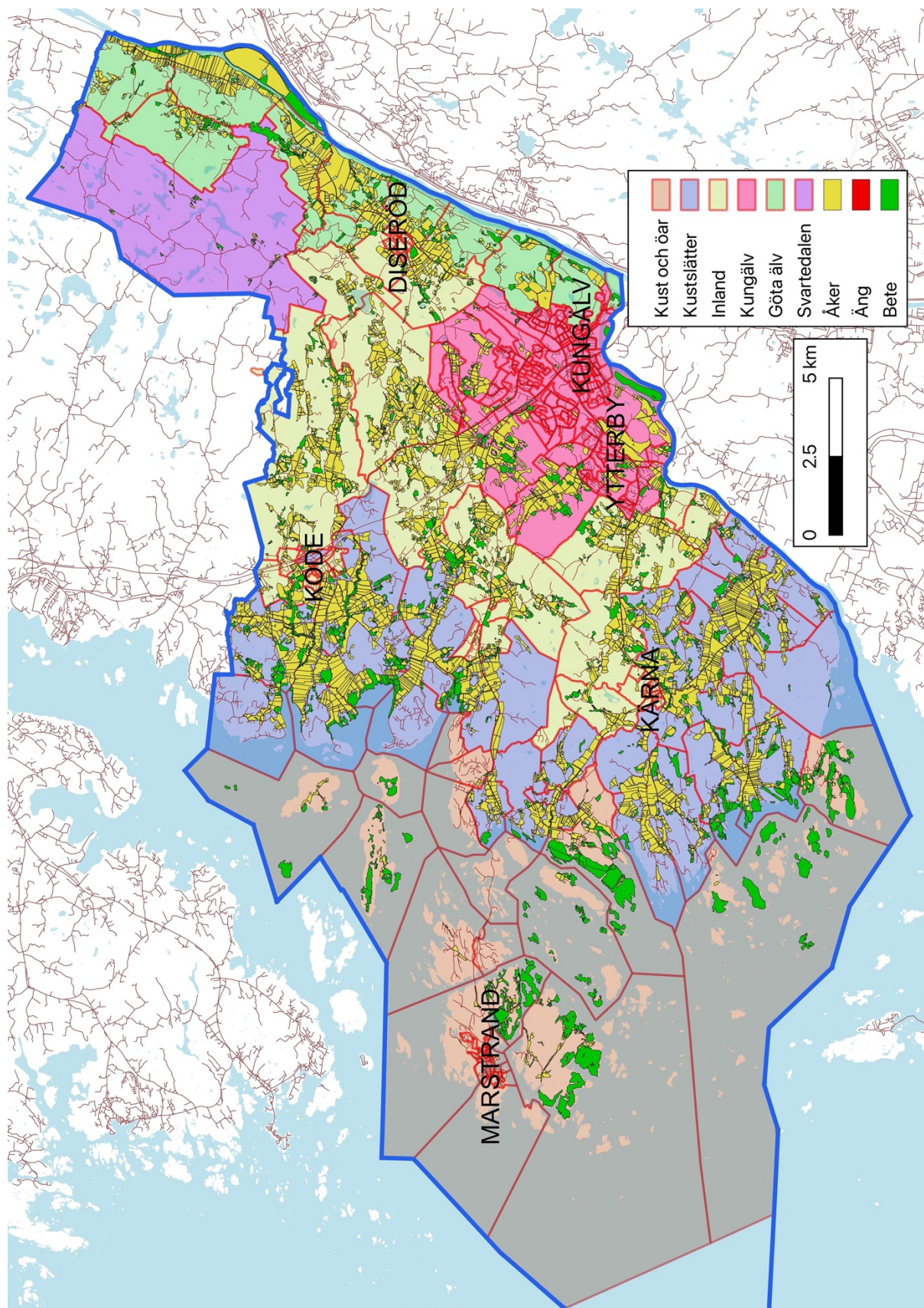
Svartedalen

I Svartedalen finns endast mycket små ytor med jordbruksmark. De har sannolikt ofta endast mycket låga produktionsvärden, men kan ha betydelse kulturhistoriskt och naturvårdsmässigt.

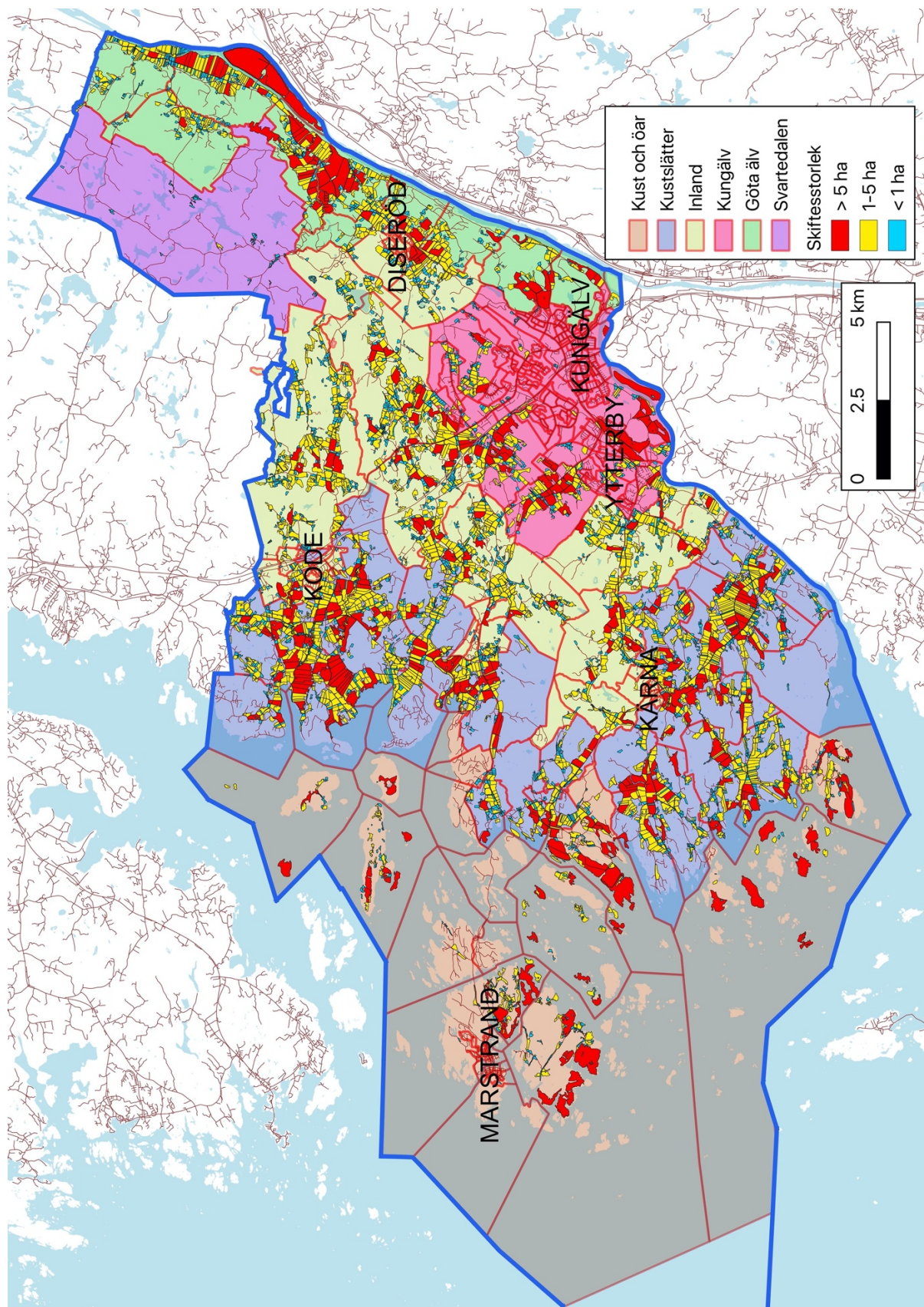
I översiktsplanen bör de kvarvarande jordbruksytornas värden vara prioriterade, i de fall där det finns naturvärden, kulturhistoriska värden eller landskapsbildsvärden.

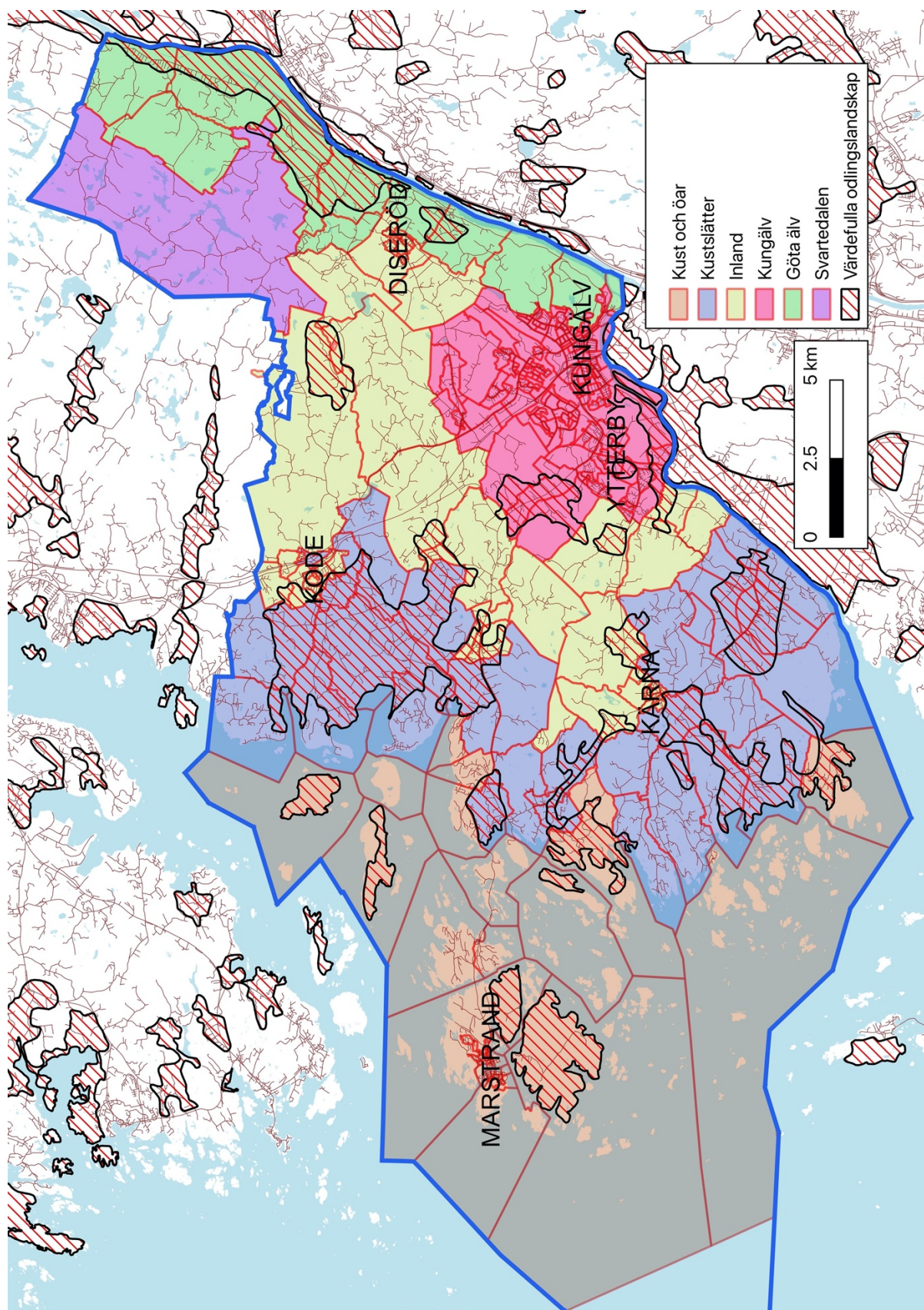
Åkermarker vid Björfjäll, nordost om Skålldal och Ingetorp.

Karta 7. Förslag till indelning av Kungälv kommun i delar för olika prioritering och beskrivning av jordbruksmarkens värden. Med på kartan finns alla objekt med jordbruksmark som identifierats 2020.

Karta 8. Förslag till indelning av Kungälv kommun i delar för olika prioritering och beskrivning av jordbruksmarkens värden. Med på kartan finns också jordbruksmarksobjekt färgade efter storlek, med de största, ur produktionssynpunkt mest värdefulla objekten röda.

Karta 9. Förslag till indelning av Kungälv kommun i delar för olika prioritering och beskrivning av jordbruksmarkens värden. Med på kartan finns också Länsstyrelsens utpekade värdefulla odlingslandskap (Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län 1995). Landskapen är utpekade utifrån natur- och kulturmiljövärde.

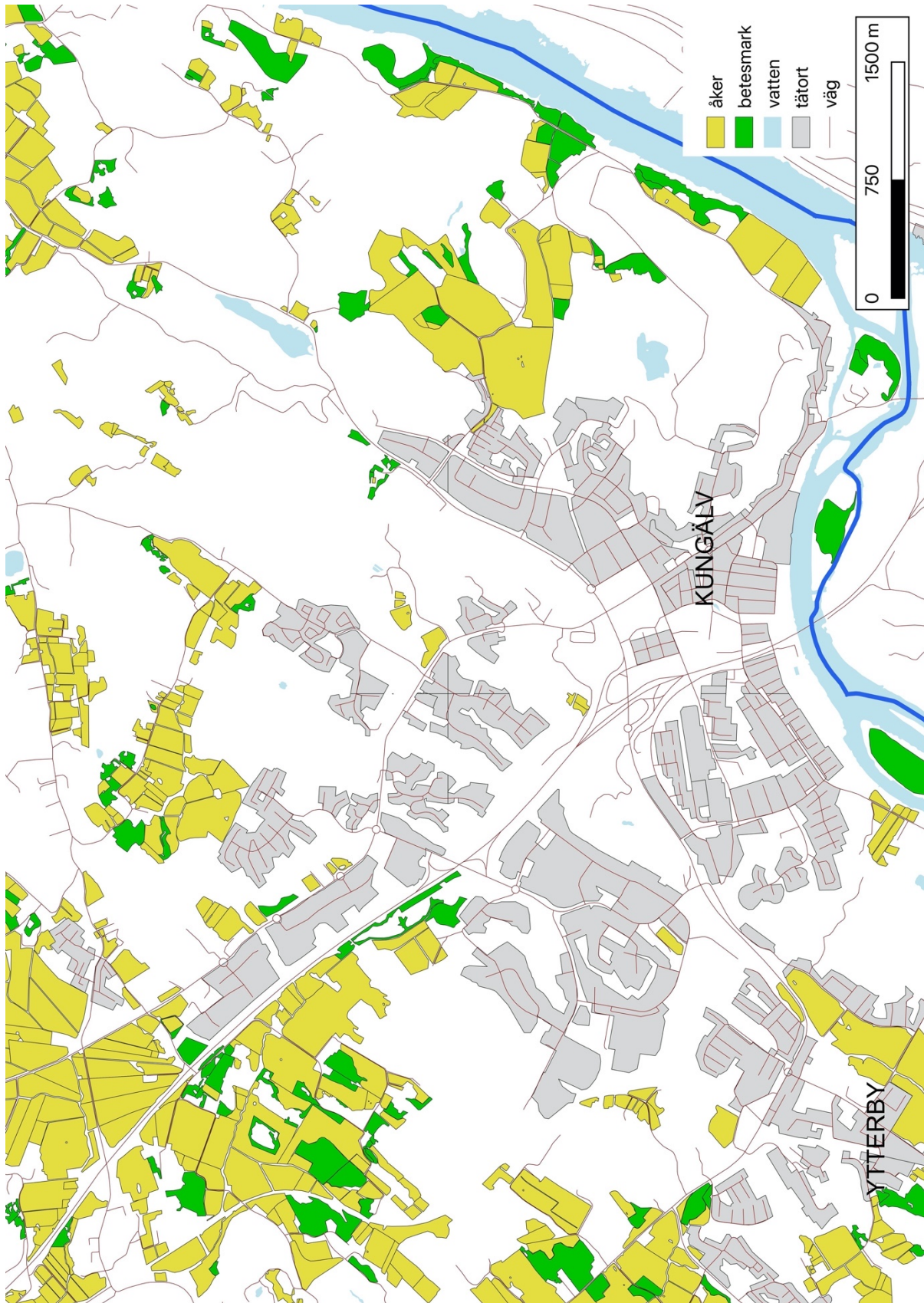
Referenser

- Artdatabanken (red. Ulf Gärdenfors). 2010. Rödlistade arter i Sverige 2010. The 2010 Red List of Swedish Species. ArtDatabanken, SLU, Uppsala.
- Andersson, S. & Selnes, T. 2020. Jordbruksmark i Göteborgsregionen. Jordbruksmark som planeringsförutsättning i Göteborgsregionen. PM, GR:s nätverk för översiktliga respektive miljöstrategiska planeringsfrågor. Göteborgsregionen.
- Franzén, B.-M., Lindholm, K., Uddén, J. & Carlsson, H. 2000. Agrarhistorisk landskapsanalys över f.d. Göteborgs och Bohus län. Länsöversikt. Landskapsprojektet rapport 2000:8. Riksantikvarieämbetet och Bohusläns museum.
- Jordbruksverket. 2013. Väsentligt samhällsintresse? Jordbruksmarken i kommunernas fysiska planering. Jordbruksverket, rapport 2013:35.
- Jordbruksverket. 2015a. Kommunernas arbete med jordbruksmarkens värden – ett stödverktyg. Jordbruksverket, rapport 2015.
- Jordbruksverket. 2015b. Kommunernas möjligheter att bevara och utveckla jordbruksmarkens värden. Jordbruksverket, rapport 2015.
- Jordbruksverket. 2020. Gårdsstöd 2020, Mark du kan få stöd för. Jordbruksverkets hemsida: <https://nya.jordbruksverket.se/stod/lantbruk-skogsbruk-och-tradgard/jordbruksmark/gardsstod-och-stoddratter/gardsstod#h-Markdukan-fastodfor> Läst 2020-02-04.
- Jönköpings kommun. 2018. Bostadsbebyggelse på Öggestorp 3:1. Öggestorp Jönköpings kommun. Underlag för planbesked. Planbesked 2018-02-06. Dnr: 2017:180.
- Länsstyrelsen i Norrbotten. 2019. Planeringsunderlag för brukningsvärd jordbruksmark i Norrbotten. Länsstyrelsens rapportserie nr 3./2019.
- Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. 1995. *Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län*. Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturvärden. Göteborg.
- Länsstyrelsen i Västra Götalands län. 2015. Regionala miljömål för Västra Götaland. Länsstyrelsen i Västra Götalands län, rapport 2015:50.
- Proposition 1985/86:3 med förslag till lag om hushållning med naturresurser mm. Riksdagens sidor med dokument och lagar: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/proposition/med-forslag-till-lag-om-hushallning-med_G9033
- Statistiska Centralbyrån. 2019. Markanvändningen i Sverige. Sjunde utgåvan, SCB-Tryck, Örebro 2019.02.

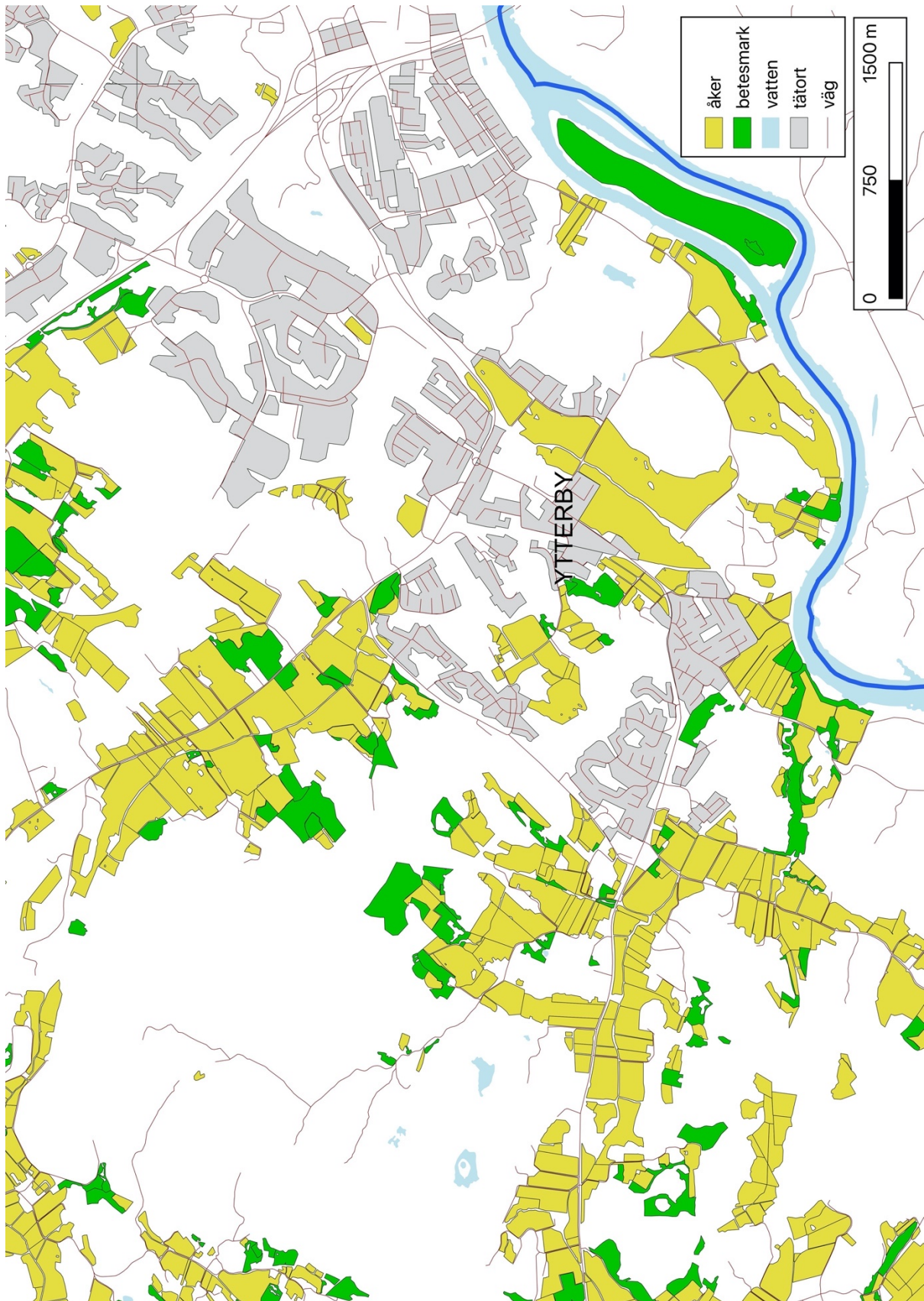
Använd, men ej citerad litteratur

- Miljömålsberedningen. 2014. Med miljömålen i fokus – hållbar användning av mark och vatten. Delbetänkande av Miljömålsberedningen. Stockholm 2014. SOU 2014:50.
- Jordbruksverket. 2017. Exploatering av jordbruksmark 2011-2015. Rapport 2017:5.
- Jordbruksverket. 2019. Ett rikt odlingslandskap. Fördjupad utvärdering 2019. Jordbruksverkets rapport 2018:31.
- Länsstyrelsen i Jämtlands län. 2014. Jordbruksmarken – en naturresurs att förvalta. Länsstyrelsens grundsyn kring jordbruksmark i länet. Rapport 2014:8.
- Länsstyrelsen i Skåne. 2017. Rättsfallssammanställning – avgöranden på jordbruksmark. PM.
- Länsstyrelsen i Skåne. 2015. Markhushållning i planeringen – Jordbruksmarken i Skåne. Länsstyrelsen i Skåne, rapport 2015:27.
- Länsstyrelsen i Skåne. 2006. Hushållning med åkermark? Uppföljning av åkerexploatering i Skåne och Halland samt analys av planerad exploatering i Skåne. Rapport Samhällsplanering Skåne i utveckling 2006:8.
- Michanek, G. och Zetterberg, C. 2019. Supplement till Den svenska miljörätten, fjärde upplagan (2017)
- Naturvårdsverket. 2020. Samråd vid ändring av markanvändning på jordbruksmark. Från Naturvårdsverkets sidor, senast läst 2020-02-03.

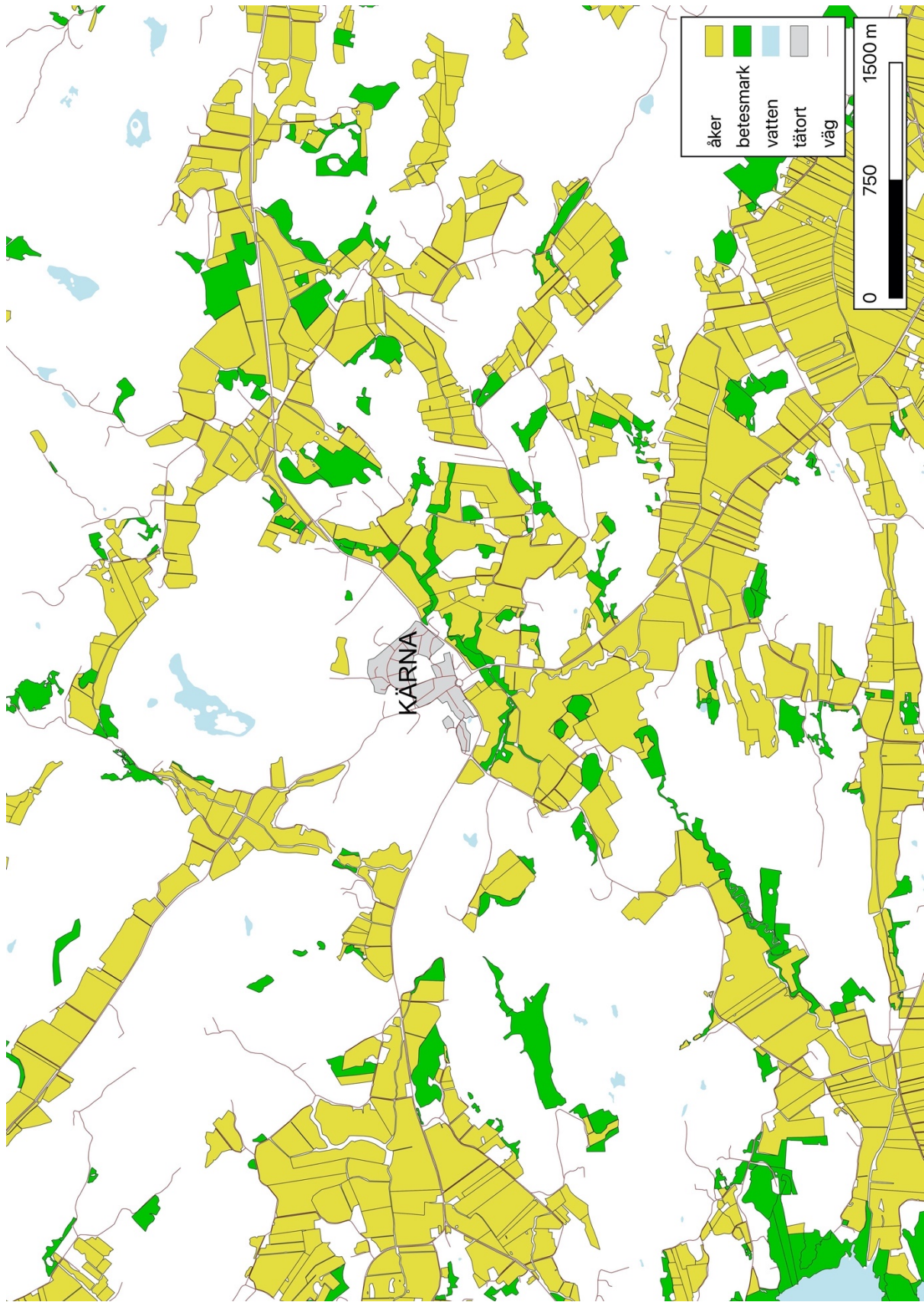
Kartor – Jordbruksmark 2020

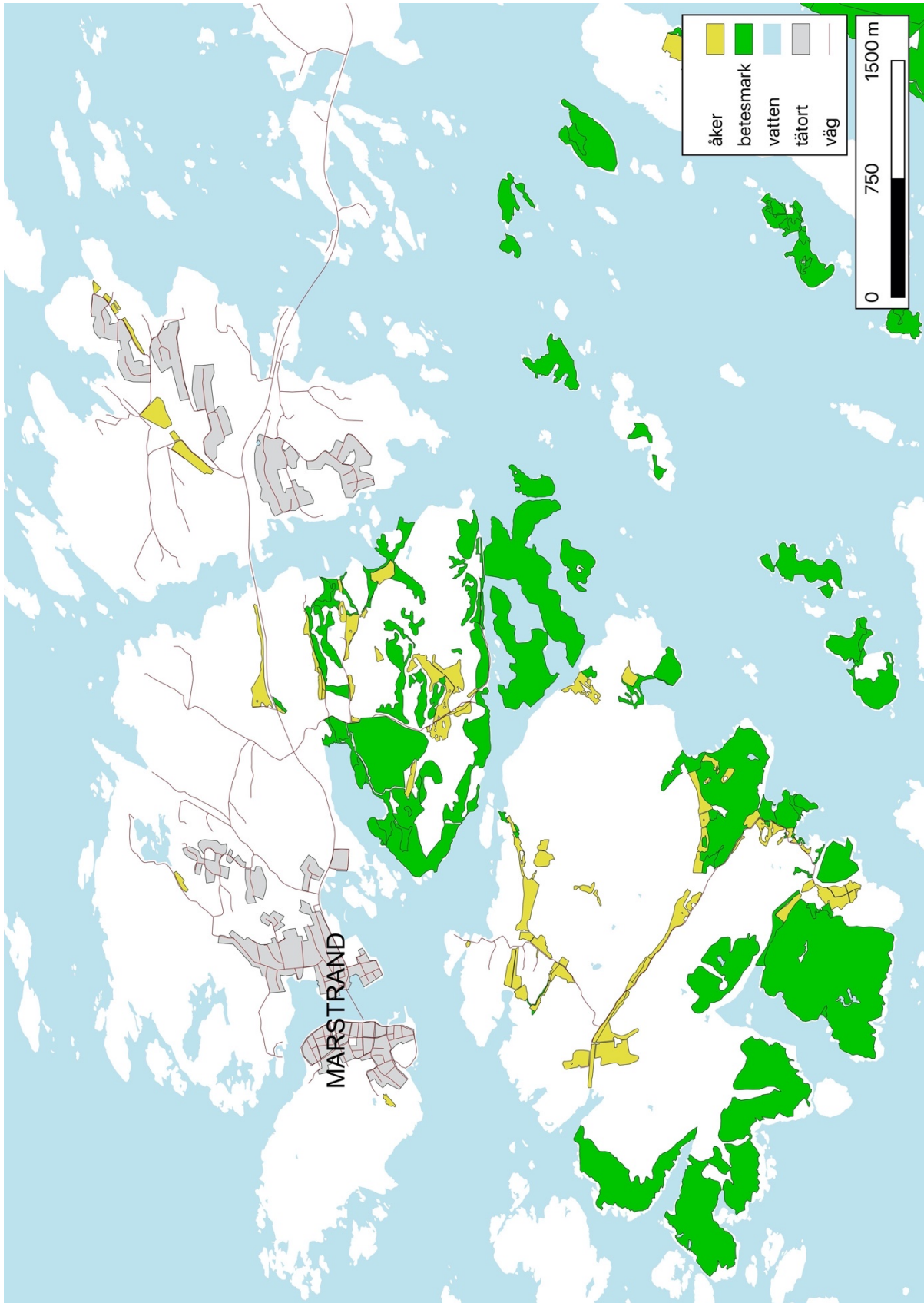
Kungälv

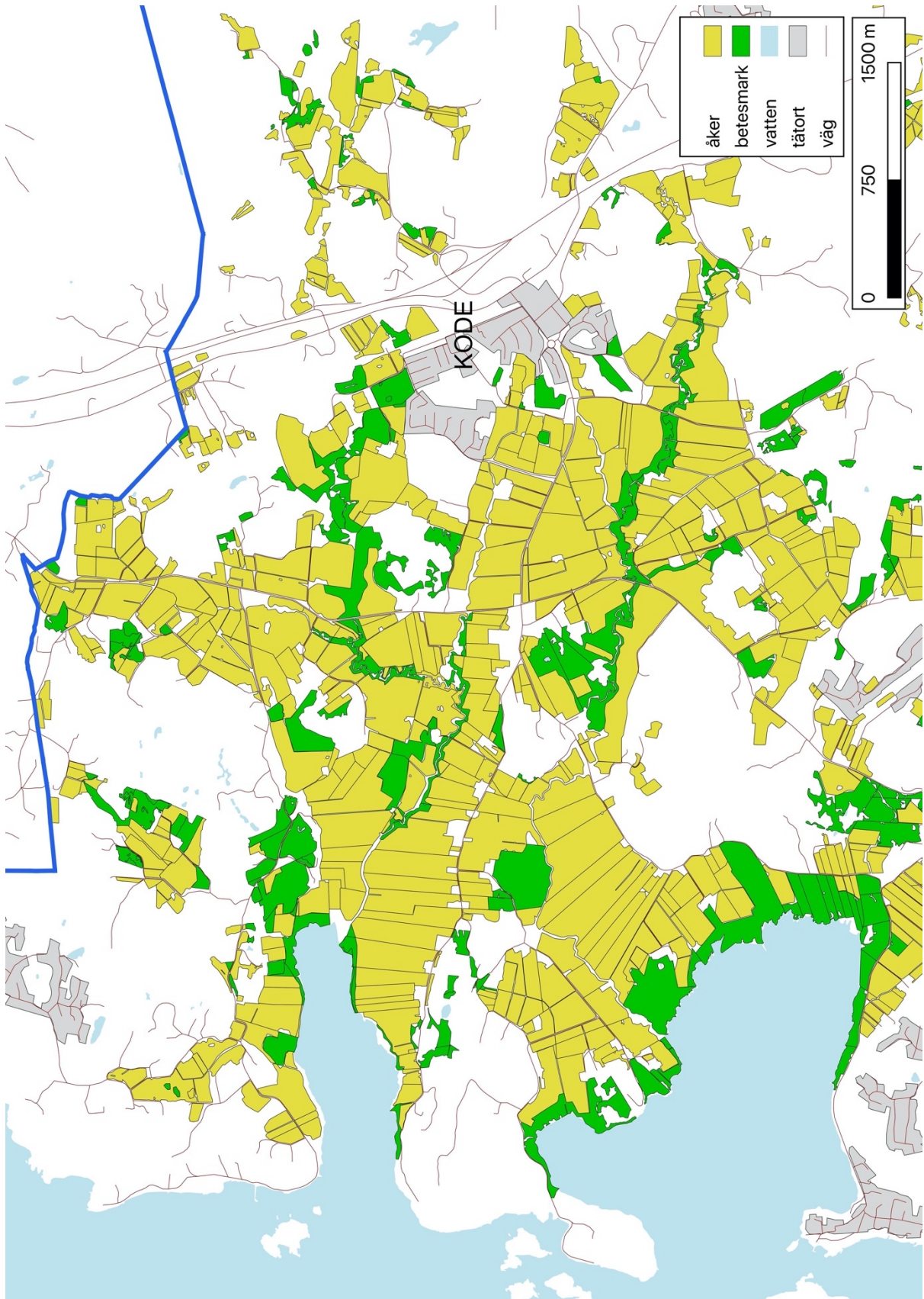
Ytterby

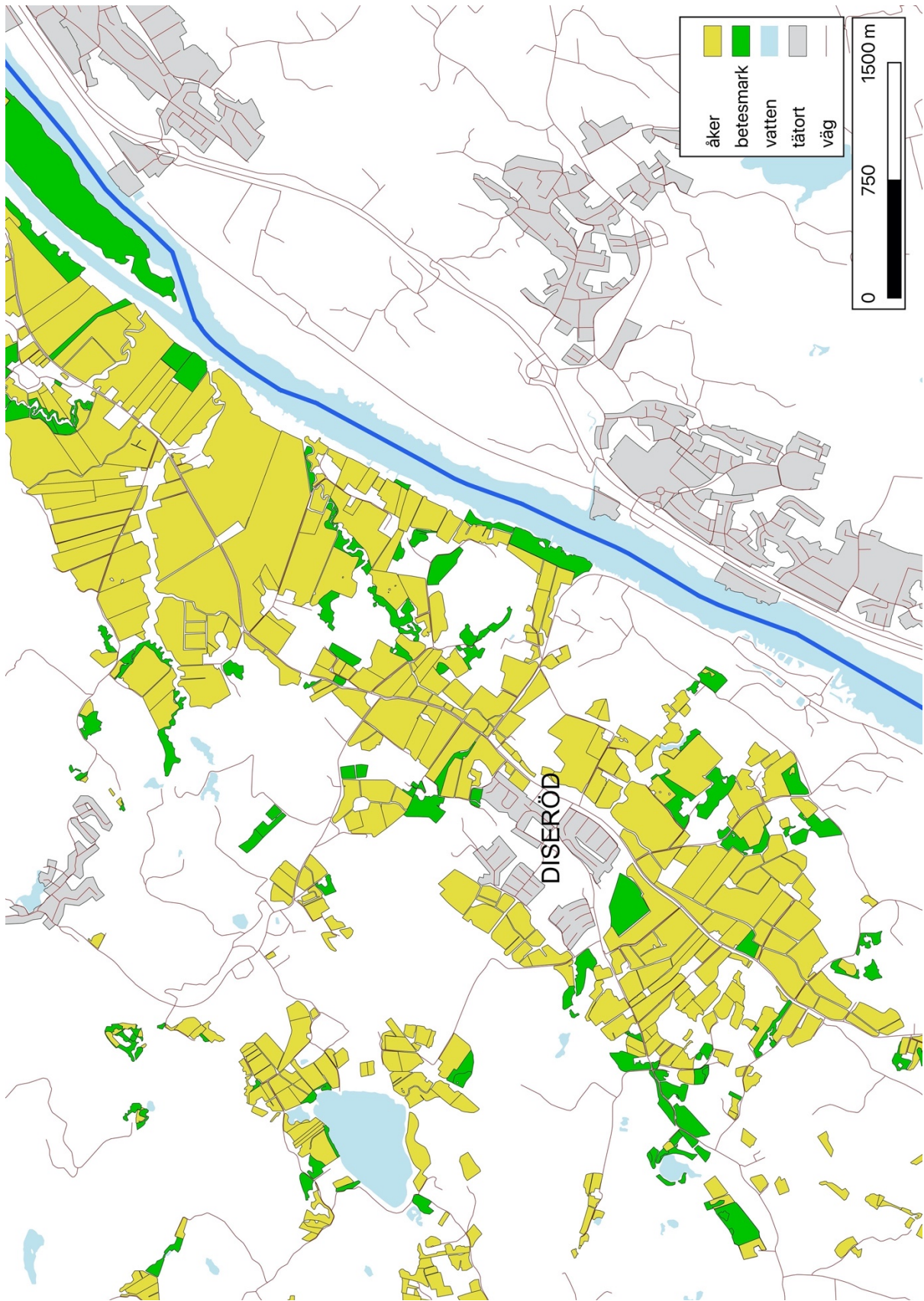
Kärna

Marstrand

Kode

Diseröd